

KÖNYVISMERTETÉSEK

CHRISTOPH HAACK

DIE KRIEGER DER KAROLINGER: KRIEGSDIENSTE ALS PROZESSE GEMEINSCHAFTLICHER ORGANISATION UM 800

*(Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 115.
Berlin–Boston, MA, De Gruyter, 2020. 273 o. ISBN 978-3-11-062614-8)*

A Karoling hadtörténelem és hadszervezet, különösen a magyar honfoglalást megelőző időszakban, talán csak Váczy Péter kivételével, nem tartozott a hazai kutatók érdeklődésének a homlokterébe. Jelen kötet azonban széles szakirodalmi és társadalomtörténeti kitekintés birtokában szerencsésen kapcsolja össze a VIII–IX. századi nyugat-európai forrásoknak az oklevelek szintjéig eljutó vizsgálatát a középkori hadtörténelem alapvető kérdéseivel, kitekintéssel a mindmáig ható XIX–XX. századi német jogtörténet és hadtörténet klasszikus műveinek kritikai bemutatásáig. A kötet kiinduló felvetése az, hogy a szinte folyamatosan, évente hadjáratokat indított Karoling kori hadjáratok vonatkozásában, annak ellenére, hogy nagyszámú elbeszélő és okleveles forrás maradt fenn róluk, a vezérek és a méltóságviselők kivételével szinte semmit sem lehet tudni a hadjáratokban résztvevőkről. A címben jelzett „hadakozók” (*Krieger*) azok, akik e hadjáratok névtelen tömegeit alkották, akiket leginkább „emberekként, hivekként” (*homines, fideles*) emlegettek, s csak ritkán, véletlenszerűen hívtak katonának (*militēs*).

Haack 2018-ban a tübingeni Eberhard Karls Universitätén megvédett doktori értekezése a hadjáratok résztvevőire, a mobilizációra vonatkozó legelterjedtebb elméleteket tekinti át, és egyúttal cáfolatukra is törekszik. A Karoling kori mobilizációt illetően a szabadok „általános hadkötelezettsége” (*Wehrpflicht*) – ez bármennyire is modernül hangzik – szinte mindmáig az egyik legelterjedtebb magyarázat. Nem meglepő módon, a hűbériség, vazallusi függőség elméleti kidolgozásánál a jogtörténészek bábáskodtak, akik a maguk idejében a közéletben és a tudományos életben aktív politikusként, frontharcosként nagy tekintélyre és hatásra tettek szert, amit német területen egészen a XX. század második feléig meg is őriztek. Felfogásuk szerint a szabad germánok joga volt a fegyverviselés, s ebből következett hadkötelezettségük is – amint azt a szövegkiadásairól is ismert történész, Georg Waitz *Német alkotmánytörténetében* (1865) máig hatóan megfogalmazta. Igaz, volt aki a jogi értelemben vett szabadsággal, mások, így Waitz a birtok meglétével magyarázta elsődlegesen a hadkötelezettséget. Persze tudnunk kell, hogy a német közéletben a hadkötelezettség bevezetése a korban rendkívül aktuális volt, erre már 1848-ban komoly kezdeményezések voltak, ami majd a birodalom megalapításával, 1871-ben vált valóra. Nem véletlen, hogy a modern hadtörténetírás egyik megteremtője, Hans Delbrück az 1900-as évek elején is a jogtörténészek megdönthetetlennek tűnő felfogását követte, de éppen úttörőnek számító kritikai szemléletével felismerte, hogy a középkornak ezekben az évszázadaiban nagy létszámú hadseregek képtelenek voltak mozogni. A hadra kötelezett tömegekkel szemben így ő csak egy vékony hadakozó rétegről írt, s hadtörténetében a létszámbecsléseknél mindig is alacsony számokkal dolgozott. Ugyanakkor ő tette általá-

nosan elfogadottá azt a felfogást, hogy a hűbériségnek katonai, hadtörténeti gyökerei vannak; a hadviselés feudalizációját már jóval a poitiers-i 732-es ütközet elé vetítette, azok sikerét már ennek a folyamatnak tulajdonítva.

A szabadok hadkötelezettségével, mint meghatározó tényezővel számolnak a hadtörténetírás időben következő klasszikusai is (Lots 1946, Contamine 1980). A szerző – joggal – külön figyelmet szentel Bernard Bachrach, majd tanítványa, Leif Petersen munkásságának, akik – ismét a német jogtörténeti iskola hatására – a nagy létszámú tömeghadseregek elméletéhez nyúltak vissza, egyúttal vélelmezve egy késő antik harcászati folyamatosságot, a falanx harcot használó, nem-szabad jogállásúakat is tömegesen magában foglaló gyalogság meghatározó szerepét és egy fejlett ostromtechnika továbbélését.¹ Ennek megfelelően a Karoling Birodalom hadi potenciálja több tízezres seregek mozgására nyújtott volna lehetőséget, amit látszólag Karl Ferdinand Wernernek II. Ottó 981-es itáliai hadjárataéhoz kapcsolódó, az úgynevezett *Indiculus loricatorum*on alapuló klasszikus, de a kötetben jogos kritikával említett elemzése (1968) is támogatott.

Egy másik nagyhatású elmélet a német származású oxfordi tudós, Karl Leyser nevéhez kapcsolódik, aki a „*warband*/hadurak háborúi” elméletre alapozta érvelését. Ezt először az augsburgi csata kapcsán a magyarok törzsfőire dolgozta ki, majd az Ottó kori német birodalomra, annak előkelő nemzetségeire és családjaira is alkalmazta. Ezt a gondolatot követte Timothy Reuter, aki szerint a frank hadigépezetet a zsákmány és a hadakozó csoportok tagjai között a zsákmány további szétosztása (*Gabentausch*) mozgatta. E felfogás szerint az utolsó nagy avar kori zsákmányt követően 800 körül állt be az a fordulat, amikor a zsákmányszerző harcokról a védekező háborúkra kellett áttérni, s a frank kapitulációkban ez az állapot olvasható. A történészek egy része mindmáig a zsákmányban látja azt a momentumot, ami a hadakozás társadalmi háttérét, szociológiai aspektusát megragadhatóvá teszi – vesd össze Guy Halsall sorozatával (*Warfare and Society*), nem kevésbé Hans-Henning Kortüm kézikönyvével (2010),² vagy Rudolph Keller munkájával (2013). Jelen mű szerzője az utóbbi vélemény népszerűsége miatt hangsúlyosan kritizálja a zsákmányszerzést kizárólagosan értelmező nézeteket, többek között utalva arra, hogy az a forrásokból, de még a régészetiékből sem támasztható alá meggyőzően. Egyúttal lebecsüli a hatalomgyakorlás vallási és ideológiai kereteit, arról nem is beszélve, hogy egy XX. századi politikatudomány terminusokat (*warband*, *warlord*) vetít vissza a középkorba.

A szerző új megközelítésének lényege, hogy próbál leszámolni a korábbi, a forrásoktól sokszor elrugaszkodó, leegyszerűsítő toposzokkal, úgymint a közhatalmat megtestesítő király és a magánhatalmat képviselő nemesség ellentéte, a rosszul fegyverzett tömeghadsereg vagy professzionális elíttek szembeállítás, a muszlimok ellen a korábbi gyalogos hadseregből megszülető lovas-lovag sereg képe, vagy éppen a Karoling kori páncélos sereg mítosza. Tézisének foglalata, hogy a királyi felkérésnek, parancsnak engedelmes-

¹ Ennek már a kalandozó magyar seregek jellemzésénél is szerepe lett, amelyre korábbi ismertetésekben utaltunk. *Torma Béla Gyula – Veszprémi László: A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben. Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 1. sz. 3–30. o. Könyvismertetésünket lásd *Bernard S. Bachrach – David S. Bachrach: Warfare in Medieval Europe c. 400–c. 1453*. Routledge, London–New York, 2017. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 1. sz. 139–141. o.

² Kortüm másik munkájára lásd ismertetésünket *Hans-Henning Kortüm: Krieg im Mittelalter. Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003) 3. sz. 606–607. o.

kedő számtalan főúri és főpapi csapat maga volt a mobilizálás eredménye. Azt, hogy (egy-fajta szociológiai *pool*ként) a potenciálisan bevonultathatók közül ezekben hányan és személy szerint kik jelentek meg, a személyi kapcsolatok hálója határozta meg – helyi szinten. Egy képlékeny és rugalmas társadalmi mechanizmus eredményeképpen állt össze alkalomról alkalomra a hadban megjelenők köre. (Egyszerre cáfolva ezzel a rosszul felfegyverzett, egy általános hadkötelezettségnek engedelmeskedő tömeghadsereg vagy éppen ellenkezőleg, egy közel állandó létszámú, professzionális, már-már állandó hadseregeknek tekinthető és azonnal bevethető harcos, hadakozó réteg meglétét.) A korábbi történetírásban használt, s mára idejétmúltak és megcáfoltak tekinthető hűbérúr–vazallusi kapcsolatrendszer helyébe a „patrónus” és „klientúra” fogalmait vezeti be: a „patrónus” és a befolyása alá vonható „kliensei” viszony rendszerétől függött a mindenkori mozgósítás hatékonysága és sikere. Ezt a viszonyt a viszonylagos önkéntesség, a kettejük közötti viszony egyenlőtlensége (asszimetriája) és a kapcsolat társadalmi kölcsönössége (reciprocitása) jellemzi.

Az elemző fejezetekben éppen azt igyekeznek a források minuciózus elemzésével igazolni, hogy az egyes kontingensek vezetői és a hadakozók között ilyen kapcsolat állt fenn. A 800 körüli időszak legnagyobb újítása az írásbeliség súlyának hirtelen megnövekedése volt az államigazgatásban és az adminisztrációban. Ez teszi a kapitulárákat páratlan forrásokká, bár hangsúlyozza, hogy ezeket nem lehet egy átgondolt politikai program (köz-lönszerű) dokumentumainak tekinteni, hanem mindig egyedi eseteket kezeltek és igyekeztek megoldani. Ez párosult a 820-as évek extrém szélsőséges, inkább lehüléssel járó időjárás anomáliáival, az ezáltal előidézett elszegényedéssel, amire a központi adminisztráció is felfigyelt, és éppen a rendkívüli viszonyok között megszületett dokumentumok nyújtanak egy korábinál megfoghatóbb – bár még mindig töredékes – képet a katonaaállítás folyamatáról.

Az esettanulmányok sorában kitér – a Nagy Károly-életírás szerzőjének – Einhardnak 830 előtti leveleire, jelezve, hogy a mobilizációban való kétségtelen részvétele ellenére még biztosan nem játszott „hadúri” szerepet. Rendkívül érdekes egy bizonyos hispániai Johannes szerepe, aki 795-ben jelent meg Aachenban Nagy Károlynál. *Narratio*s oklevélből értesülünk hispániai hőstettéről és arról, hogy a szerzett zsákmányból ajándékot küldött Jámbor Lajos, akkor még aquitán királynak. Mindezek ellenére nem lehet vazallusnak tekinteni, sokkal inkább a hű alattvalók, a *fideles* körébe tartozott. Egyúttal ő maga is vezető szerepet játszik, akinek „emberei” (*homines*) vannak, akiket szükség esetén Johannes „patrónusként” képvisel az aacheni udvarban. Külön kitér az állandó katonaság melletti érvként hivatkozott *De ordine palatii* című műre. Hincmar írásának *milites expediti* kategóriája azonban nem „fegyveresként”, hanem, méltóság, hivatal nélküli udvari emberekként értelmezhető, miként egy magában álló *vicus militum* (katonák telepe) szókapcsolatból sem lehet egy helyőrség típusú katonai telepre következtetni. Joggal következtet arra, hogy professzionális kontingensek egyszerűen nem léteztek, a hűbériség pedig nem szolgált a rendszer alapjául. Olyanok vonultak hadba, akik egyébként mással is foglalkoztak, alkalmanként váltak hadakozókká. Ettől még a kötelezettségük közjogi (*publicus*) jellege megmaradt, a személyi viszonyrendszer és kapcsolatok a közjog által szabályozott társadalmi rendszer részei voltak.

A szerző árnyalt, forrásokon alapuló, a korábbi jogtörténeti eredetű merev modellekkel leszámoló konklúziójával egyet lehet érteni. Összefoglalva eredményeit: a vizs-

gált jelenséget, a katonaiállítást a királyi hatalom, a politikai elitek és a helyi közösségek közötti tárgyalás és alku folyamatoként, a különböző társadalmi szinteket képviselők közötti interakciós folyamat eredményeként írja le. Az uralkodó által megkövetelt hadkötelezettség és hadbavonulás a közösségbe teljes joggal integrálódottak egészét (*homines liberi*) érintő, transzperszonális, közjogi (*publicus*) kötelezettség volt, szemben a korábbi felfogással, ami a személyes kötelezettségre helyezte a hangsúlyt. A „szabad emberek” közössége azonban társadalmilag és gazdaságilag egy rendkívül tagolt kategóriát fedett le, amiből a személyes kapcsolati hálók szűrőjén keresztül választódott ki esetről esetre a ténylegesen hadra kötelezettek köre. Az általa felvázolt modell éppen ennek az általános kötelezettségnek az útját és technikáját valószínűsíti, amíg az elvek szintjén megfogalmazott uralkodói parancsból a hadjáraton megjelenő tényleges harcosok lesznek.

Jelen kötetet éppen az teszi jól használhatóvá, hogy a kurrens IX–X. századra, azaz a kalandozó magyarok nyugati ellenfeleire vonatkozó hadtörténeti feldolgozások módszertani, elméleti hátterébe enged egy forrásokon alapuló, kritikus szellemű bepillantást, ha úgy tetszik „kezelési utasítást”.

Veszprémy László

PÓSÁN LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG ÉS A NÉMET LOVAGREND A KÖZÉPKORBAN

(*Memoria Hungariae* 10. DTE, Debrecen, 2019. 438 o. ISBN 978-963-508-917-8.)

Pósán László, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének docense és a Német Lovagrend nemzetközileg elismert hazai jeles szakértője több mint két évtizedes kutatómunkáját összegezte újonnan megjelent monográfiájában, amelyben figyelemmel követhetjük a Magyar Királyság és a Német Lovagrend viszonyának alakulását három évszázadon keresztül. A „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport *Memoria Hungariae* című sorozatának 10. részeként megjelenő munka hiánypótlónak mondható annak ellenére, hogy a Német Lovagrend magyarországi tevékenységével kapcsolatos történelmi érdeklődés jóval nagyobb volt, mint a többi lovagrenddel kapcsolatban. Az eddigi kutatások középpontjában a II. András és Zsigmond király alatti 22 éves magyarországi tartózkodásuk állt. Pósán László kutatása azonban nem korlátozódik erre az időszakra, hanem egy teljes képet akar megrajzolni a két állam kapcsolatáról 300 évet megvizsgálva. A szerző a magyar és lovagrendi állam viszonyának diplomáciai, politika- és hadtörténeti vizsgálata mellett a középkori Magyarország és Poroszország közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokról, közlekedési együttműködésekről, kulturális hatásokról is ír.

A könyv hat fejezetre tagolódik, amelyeket két függelék követ. A Német Lovagrend utolsó magyarországi visszatérési kísérlete (1702–1731) címet viselő első függelék egy külön fejezetnek is értelmezhető mind terjedelmét, mind pedig tartalmát tekintve, azonban a címben lefektetett időintervallumba nem fér bele, ezért is kerülhetett a függelékbe. Ez azonban nem von le semmit a kiegészítő fejezet értékéből. A második függelékben két saját szerkesztésű térképet találhat az olvasó, amelyek a Német Lovagrend barcasági és szörénységi birtokait ábrázolják. A 438 oldalas mű végén terjedelmes forrásjegyzék és

irodalomjegyzék található, amelyben egyaránt találunk elbeszélő forrásokat, kiadott és kiadatlan levéltári forrásokat, továbbá a témához felhasználható magyar, német, angol, lengyel és litván nyelvű szakirodalmat. Ezen felül a szövegben található lábjegyzetek száma imponáló, közel három ezer, ami jól jelzi, hogy a szerző alapos munkát végzett a könyv megírása során.

Jelen ismertetésben nem a kötet által követett kronológiai felbontás alapján fogjuk tárgyalni a munkát, az ugyanis szétfeszítené a recenzió terjedelmi kereteit. Ehelyett három részre bontjuk az elemzést. Külön tárgyaljuk a bevezető, a kereszties eszme terjedésével foglalkozó első fejezetet. Ezután az Árpád- és Zsigmond-kori fejezetek következnek, mivel ebben a két időszakban tényleges területtel rendelkezett a Német Lovagrend a Magyar Királyságban, ami teljesen más szintű kapcsolatot feltételez a két állam között. Végezetül az Anjou-, Hunyadi- és a Jagelló-kori fejezetek kerülnek bemutatásra.

Az első fejezetben a kereszties eszme magyarországi elterjedését és a szerzetes lovagrendek megjelenését vizsgálja a szerző. A történeti irodalom szerint a kereszties eszme a XII. században még nem volt különösebben népszerű a Magyar Királyságban. Az elképzelés alapjául részben James Ross Sweeney 1984-ben megjelent *Magyarország és a kereszties hadjáratok a XII–XIII. században* című tanulmánya szolgál, amelyben három szakaszt különböztetett meg a kereszties hadjáratokban történő magyar részvételtől, a kereszties eszme lassú megjelenését viszont a XII. század közepétől számítja a régióban. A szerző ezt az állítást hosszasan és példákkal gazdagon illusztrálja árnyalja. Többek között felhívja a figyelmet a kereszties háború és a *peregrinatio* párhuzamosságára, melynek okán Magyarország – Álmos herceg jeruzsálemi zarándoklatával – már igen korán és kifejezetten magas rangú résztvevővel kapcsolódott be a kereszties eszmevilágba. A következő bizonyítékként a Szent Lászlóval kapcsolatos történeti hagyományt hozza fel, amit a III. Béla házassága révén kialakult szentföldi kötődés követ. Pósan László ugyanakkor tárgyalja II. András kereszties háborúja elindításának „halogatását”, azonban bebizonyítja, hogy ebből nem következethetünk a kereszties eszme hiányára a korban. A szerző következő vizsgálati szempontja a szerzetes lovagrendek magyarországi megjelenése. II. Géza a XII. század közepén nemcsak a Szentföldön alakult nagy, nemzetközi lovagrendek magyarországi megjelenését támogatta, hanem az 1150-es években egy magyar „kereszties” rendet is alapított, a Stefanitákat, amely további bizonyítékként szolgál a kereszties eszme jelenlétének. Ugyanakkor azt is megemlíti a fejezetben, hogy Nyugat-Európával ellentétben a Magyar Királyságban nem léptek be tömegével a rendbe, amit egyrészt az nyugatitól eltérő öröklési joggal magyaráz, másrészt pedig azzal, hogy hazánkban a lovagság (miles) nem jelentett magas társadalmi státuszt.

A bevezető fejezet után a szerző rátér Magyarország és a Német Lovagrend kapcsolatának Árpád-kori vizsgálatára, középpontba helyezve a teutonok barcasági jelenlétét. Teljeskörű, forrásokon nyugvó, a legújabb történelmi és régészeti eredményeket felhasználó leírást kapunk a Német Lovagrend magyarországi tevékenységéről, megismerjük a magyar királlyal és az erdélyi püspökökkel eleinte kiváló, majd fegyveres konfliktusig fajuló kapcsolatait, amelyek a teutonok Barcaságból való kiűzéséig eszkalálódtak. Nagy erénye a fejezetnek, és egyben az egész könyvnek, hogy az eseményeket nem kizárólag magyar szemszögből vizsgálja, hanem nemzetközi kontextusba helyezve egy átfogó esemény- és diplomáciatörténeti keretet állít fel. Így a munka nem korlátozódik Magyarországra és a Német Lovagrend közötti diplomáciára, hanem a Pápai Állammal,

a Lengyel és Cseh Királysággal és a többi közép-európai állammal folytatott kapcsolatokat is átértékeli.

Az Árpád-korhoz hasonló helyzet állt elő a Zsigmond-korban, mivel délről ismét pogány ellenfél ellen kellett behívni a Lovagrendet. A Zsigmond és a lovagok közötti kapcsolat az uralkodása alatt végig intenzív volt, a király számított a rend katonai és pénzügyi támogatására egyaránt, ahogy a teutonok pedig Zsigmond katonai és diplomáciai segítségére. A kapcsolat 1422-ben még szorosabbá vált azzal, hogy Nicolaus von Redwitz lovag személyében állandó diplomáciai képviselő lett Zsigmond király udvarában. Ennek a széleskörű kapcsolatnak és a hozzá tartozó nagy mennyiségű, főleg Németországban található forrásnak a feldolgozásával a magyar történetírás ezidáig adós maradt. Pósnán László ezt a hiányosságot is pótolta. A két ország diplomáciáján kívül a középpontba a rend szörényi működése került. Pósnán bizonyítja, hogy a lovagok behívása nem ugyanolyan helyzetet eredményezett, mint II. András idejében. A Lovagrend nem csapatokat küldött a Szörénységbe, hanem csak a védelmi rendszer megszervezéséhez szükséges néhány tucat hozzáértő lovagot vezényelt Magyarországra.

Az esemény- és diplomáciatörténeti részekon kívül nagy figyelmet fordít a szerző a Barcaság és a Szörényi bántság térségére, vagyis a Német Lovagrend Magyarországon bírt területeinek történeti földrajzi, társadalomtörténeti, demográfiai, gazdaságtörténeti és hadtörténeti elemzésére, amely a recenzens szerint a könyv legerősebb része. A szerző többek között pontosan körülhatárolja a rend barcasági és a szörénységi birtokait, melyeket térképeken is ábrázol, amelyek a legfrissebb eredmények alapján készültek. Rekonstruálja és táblázatba rendezi a szörényi bánszágban a teutonok kezén lévő várakban szolgáló haderő létszámát és összetételét, ami értékes adalékokkal szolgál a Zsigmond kori határvédelem megismeréséhez. Megvizsgálja a lovagok barcasági telepítéspolitikáját is. Mindezek mellett a források teljes körű felhasználásával ismerteti a Német Lovagrend kunokkal és törökökkel folytatott harcait. Az általános vélekedéssel szemben bebizonyítja, hogy az 1432-es török támadás után a Német Lovagrend nem hagyott fel várai védelmével, hanem még évekig, 1437-ig a király szolgálatában állt (275–279. o.).

A munka további részeiben foglalkozik a Magyar Királyság és a Német Lovagrend Anjou-, Hunyadi- és Jagelló-kori kapcsolataival. Mivel ezekben a korszakokban a rend nem rendelkezett Magyarországon területekkel és a két állam több száz kilométer távolságra volt egymástól, közvetlen érintkezési pontok értelemszerűen nem léteztek, így itt a diplomáciai kontaktusok kerülnek előtérbe. Viszonyukat alapvetően azok a szövetségi kapcsolatok befolyásolták, amelyeket saját vagy dinasztikus érdekeik alapján kötöttek és emiatt folyamatosan változtak. Egyszer szövetségesek, máskor az egymással ellentétes szövetségi rendszerben voltak az évszázadok során. A magyar történettudomány a múltban hajlamos volt „elfelejteni”, hogy a Lovagrend állama a korszak egyik regionális vezető hatalma, és a két ország közötti kapcsolattal a lengyel–magyar politika egyfajta függelékeként csak mellékesen foglalkozott. Pósnán ezen lépett túl, és munkájában egy eddig ismeretlen, de igen gazdag diplomáciai kapcsolatot mutat be az olvasóknak. A Hunyadi- és Jagelló-kori fejezetek fontos alkotórészei a könyvnek, ugyanis az 1466-os II. toruńi béke következtében a rend nagy területeket veszített és az ereje is nagymértékben megcsappant, melynek következményeként a továbbiakban jelentéktelenebb státusszal rendelkező Lovagrendet nem kutatták. A munkában a szerző ennek az ellenkezőjét bizonyítja be: a békét követően egészen a rend 1525-ös szekularizációjáig a lova-

gok továbbra is elegendő tekintéllyel rendelkeztek ahhoz, hogy részt vegyenek az európai nagyhatalmi politikában.

Az előbbiekben tárgyalt korszakokban a diplomáciatörténeten kívül egy-egy alfejezet erejéig a két állam közötti gazdasági kapcsolatok vizsgálata is helyet kapott. A szerző felderíti a két állam közötti kereskedelem volumenét és a közvetített áruk teljes spektrumát. Így megtudhatjuk, hogy a magyar kereskedők a réz, a vas és az ezüst mellett viaszt, prémekeket és bőrt szállítottak a Német Lovagrend városaiba, a porosz kalmárok pedig többnyire posztót és sózott heringet hoztak a magyar piacokra (296. oldal). A két állam közötti kereskedelem jelentőségét jól jellemzi, hogy a kereskedőknek megérte a célországban ingatlant vásárolni és akár oda is költözni. A szerző magyar részről Stoyan Jakab kassai bírót emeli ki, aki gyakran személyesen vitte el áruit Poroszországba és Thorn városában ingatlant is vásárolt. Porosz részről pedig Hannos Fellensparre thorni polgárt, aki 1390-ben települt Kassára, ahol tizenkét évig élt (285–286. o.). Mindemellett rekonstruálja a Kassa és Thorn közötti kereskedelmi utat, azt, hogy a tárgyalt korszakban milyen útvonalon és módon juttatták el a magyar és porosz kereskedők az áruikat egymás piacára, és felhívja a figyelmet az útvonal változásaira is, melyek legtöbb esetben a lengyel király Krakkónak adományozott árumegállító jogával voltak összefüggésben.

Végezetül elmondhatjuk, hogy Pósnán László hiánypótló művet adott ki, amely a jövőben nemcsak a Német Lovagrenddel foglalkozó történészek és egyetemi hallgatók számára lesz megkerülhetetlen, hanem azok számára is hasznos lesz, akik Közép-Európa középkori diplomáciatörténetéről szeretnének olvasni. A munkára végig jellemző, hogy Pósnán László „német” szemmel nézi az eseményeket, a Lovagrend német irodalma felől, nem csupán magyar történészként, ami alapvetően új látásmódot ad a műnek. A munka terjedelme, témája és a rengeteg személynév azonban mindenképp igényelt volna egy személynév mutatót.

Véber Zoltán

B. SZABÓ JÁNOS

ERDÉLY TRAGÉDIÁJA 1657–1662*

(Budapest, Corvina, 2019. 318 o. ISBN 978 963 13 6616 7)

B. Szabó János hadtörténész legújabb könyve már nem az első, szintézisszerű összefoglalója egy-egy témának, hiszen jelentek meg munkái immáron több kiadásban is a tatárjárásról, a mohácsi csatáról, illetve a Magyar Királyság Bizánccal való viszonyáról. A mostani kötetben II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és annak következményei kerülnek terítékre a legújabb kutatások fényében. A szerző a rövid bevezető után a kötetet ötletes megoldásként *A theátrum* címmel ellátott fejezettel indítja, amelyben az Erdélyi Fejedelemség kialakulását és korabeli szerepét, valamint a tágabb politikai kontextust is ismerteti az olvasóval, amiből nyilvánvaló, hogy munkáját a szakmán kívüli szélesebb olvasóközönségnek (is) szánta. A könyv címében szereplő „tragédia” kifejezés és a bevezető címében található „theátrum” szó egyaránt azt sugallja, hogy B. Szabó

* A recenzió az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkájának keretében, az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP 2020-4-II pályázat támogatásával jött létre.

János a korabeli politika színpadára repíti el az olvasót, és ugyanígy ezt a benyomást erősíti az is, hogy a fejedelmek uralkodását a *II. Rákóczi György először*, *Barcsay Ákos először*, *II. Rákóczi György harmadszor* stb. címekkel látta el, vagyis tulajdonképpen „felvonásonként” vezeti fel azokat. Ugyanerre utalhatnak az említett, felvonásszerű fejezetek elején található Shakespeare-drámákból (Hamlet, Macbeth, Julius Caesar, III. Richárd) vett idézetek is, mint például az alábbi idézet: „A nagyság visszaél hatalmával, midőn azt elszakítja a lelkiismerettől” (*Julius Caesar*, itt: 104. o.).

Ami a tartalmat illeti, a kötet az általános bevezetőt követően kronologikus felépítésben halad, II. Rákóczi György uralkodása első szűk évtizedének (1648–1657) rövid bemutatásával kezdve az események ismertetését (*II. Rákóczi György először*). Ez a rész a lengyelországi hadjáratot is magában foglalja, olykor kissé megállva, nemzetközi kitekintést nyújtva a hadjáratot kapcsolatos diplomáciai helyzetre a tájékozódni vágyó olvasó számára. Ezen a szakaszon belül a szerző egy hosszabb egységet szentel a lengyelországi hadjárat előzményeinek is, ahol is hangsúlyozza, hogy a hadjárat előtt egyáltalán nem volt bizonyos az ismert szomorú végkimenetel, sőt, a fejedelem addigi külpolitikai sikerei alapján méltán gondolhatta, hogy kísérletét újabb diadal koronázza majd. Ezt követően a hadjárat részletes, szintén nemzetközi kontextusba ágyazott leírása következik. B. Szabó János egyúttal azt is tárgyalja, hogy az erdélyi sereg igen nagy teljesítményt mutatott fel az adott körülmények és a megtett út hosszának tekintetében. Amint említettem, az ezt követő szakaszokban a szerző az aktuálisan regnáló fejedelmekkel kapcsolatos eseményeket ismerteti több „felvonás”-ban. Rhédey Ferenc csak egy rövidebb fejezetet kapott, hiszen ő ténylegesen csak két hónapot uralkodott, Rákóczi pedig katonai erejének köszönhetően visszavette a trónt. A *II. Rákóczi György másodsor* című fejezet egy európai kitekintéssel indul, amelyben a szerző Zrínyi Miklós korabeli szemüvegén keresztül mutatja be a nagypolitika alakulását az 1658. esztendőben, különös tekintettel a Német-római Birodalomban zajló császárválasztásra. Ezután a hadtörténész a fejedelem diplomatáinak I. Lipótnál, a Magyar Királyság főméltóságainál, illetve az oszmán méltóságoknál (krími tatár kán, nagyvezír) folytatott diplomáciai manővereit, majd a budai pasával vívott párlási csatát és annak következményeit elemzi, szintén a nemzetközi kontextusba és az oszmán belpolitikai történésekbe beágyazva azokat. Ugyanígy részletes betekintést nyerhetünk az Erdély területén zajló tatár pusztításokba és Barcsay Ákos fejedelemmé való kinevezésének körülményeibe is. A *Barcsay Ákos először* címet viselő következő „felvonás” az újdonsült fejedelem korábbi – a szerző szerint hibás – lépéseit, illetve a kinevezése révén megváltozott politikai helyzetet vázolja, ahol B. Szabó János végigveszi Barcsay Ákos Kemény Jánossal és II. Rákóczi Györggyel való kapcsolattartását, illetve Rákóczi további diplomáciai manővereit is. Ezt követően, a *II. Rákóczi György harmadszor* című fejezetben a fejedelem utolsó visszatérésének eseményei kerülnek terítékre, amely hatalomvisszavétel már a magyar királysági politikai elitben is megöröknyodést keltett. A fejedelem a román vajdaságok segítségével reménykedett, azonban ezek a remények kútba hullottak, többek között Haszán pasa anatóliai lázadásának leverése miatt. A fejedelem ellenlábasa, Barcsay ellen vezetett katonai akcióit is részletezi a szerző. Szintén itt kerül bemutatásra Szejdí Ahmed újonnan kinevezett budai pasa Partium ellen 1660 tavaszán vezetett büntetőhadjárata, amelynek jelentősége abban rejlett, hogy az Erdélyben tartózkodó fejedelmet a bázisától próbálta meg elvágni, a visszatérő fejedelemmel pedig Szászfenesnél ütközött meg, ami Rákóczi számára egyúttal

a végzetet jelentette. A *Barcsay Ákos másodszer* című fejezet a törökök által kinevezett fejedelem és a magyar királysági politikai elit annak érdekében tett kétségbeesett próbálkozásait tartalmazza, hogy Várad ne kerüljön török kézre, azonban a vár végül az ostrom következtében elesett. Ebben a fejezetben válik világossá a hódoltságban tartózkodó oszmán tisztviselők – Szejdi Ahmed budai pasa és Kösze Ali szerdár valamint közvetve Köprülü Mehmed nagyvezír – között feszülő ellentét is, ami végül Szejdi Ahmed kivégzéséhez vezetett. „Erdély kapujának” elvesztése pedig Kemény János malmára hajtotta a vizet, így a következő fejezetet az ő uralmának szentelte B. Szabó János (*Kemény János*). Kemény vezetésével Erdély elpártolt a Habsburgoktól, a szerző pedig bemutatja, miként reagált az eseményekre az ekkor a katonai akciók szükségessége és azok gyakorlati megvalósítása terén szintén megosztott bécsi udvar, illetve milyen hibákat követett el Kemény János, ami végül Apafi Mihály törökök általi kinevezéséhez, fejedelemmé választásához és a Habsburgokhoz pártolt Kemény János halálához vezetett. B. Szabó János megállapítása szerint – miután röviden ismerteti a tiszavirágéletű fejedelem korábbi karrierjét – Kemény János vesztét bizonyítási kényszere okozta. A hadtörténész végszóként a következő mérleget vonja a Rákócziak és a korabeli erdélyi politikai elit döntéseiből fakadó eseményekből: „A fejedelmi család és klientúrája által túszul ejtett Erdély pedig könnyű prédája lett az olcsó sikerekre vágyó konstantinápolyi »héjákknak»”.

Néhány mondat erejéig szükséges kitérni a könyv külső megjelenésére is. A Kiss Béla által tervezett kötet kivitelezése igényes, a fejezeteket különféle metszetek, ábrázolások tarkítják, amelyek jó része a Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnokából való, néhány pedig a *Historia di Leopoldo Cesare* című munkából. Az illusztrációk összeválogatása arányosan illeszkedik a könyv terjedelméhez. A kötet végén pedig a szerző által tervezett és Nagy Béla kivitelező munkáját dicsérő szemléltető térképeket találhatunk, amelyek többek közt az európai politikai helyzetet, 1656. évi radnóti szerződésben foglaltakat, Rákóczi hadjáratát és az azt követő erdélyi hadműveleteket ábrázolják, és egyúttal segítik a térben való tájékozódást az események kapcsán. Ezt követi a témához kapcsolódó válogatott bibliográfia, amely szintén hasznos segítség az olvasó számára. Azonban a kötetben sajnos – feltehetően elsősorban ismeretterjesztő mivoltának és a kiadó elvárásainak következtében – csak a forrásokból és olykor a szakirodalomból vett idézeteknél találunk lábjegyzeteket, ami egyrészt természetesen gördülékenyebbé teszi az olvasást, másrészt viszont így megnehezíti a szakmabeli olvasók számára bizonyos információk forrásának pontos visszakéreshetőségét. A kötet néhány fejezetében feltűnően sok az elütés és az értelemzavaró hiba. Csak néhány apróbb, formai és tartalmi vonatkozású példát emelnék ki: A 237. oldalon például az alábbi mondat szerepel: „Úgy tűnik, hogy a csödbe jutott a politikushoz hozzá nőtt a »kereszténység bajnokának« álarca.” A 279. oldalon Lippay György esztergomi érsek (1642–1666) kancellárként szerepel, pedig 1661-ben Szelepcsényi György töltötte be a kancellári posztot (1644–1666), és a szerző Lippay és Szelepcsényi aktuális tisztségét a 118. és a 272. oldalon például helyesen szerepelteti.¹ Ezek az apróságok azonban alkalomadtán egy második, javított kiadással – mint említettem, B. Szabó János korábbi könyvei is megértek már több kiadást – természetesen köny-

¹ Lippay György és Szelepcsényi György kancellári működésére lásd *Fazekas István: A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között.* (Akadémiai Doktori értekezés. Kézirat.) Budapest, 2018. 294–295., 340–342. o.

nyedén orvosolhatók. Meglátásom szerint a meglehetősen sok eseményt és nagy mennyiségű személynevet tartalmazó munka – szintén elsősorban a könnyebb kereshetőség végett – megérdemelt volna egy hely- és személynévmutatót is.

Összességében a B. Szabó János nevével fémjelzett kötet hiánypótló szintézisnek számít az Erdélyi Fejedelemség 1657 és 1662 közötti történetét illetően, hiszen ehhez hasonló, II. Rákóczi György, Barcsay Ákos és Kemény János fejedelemségét egy nagy ívben bemutató munka nem látott napvilágot a közelmúltban, és a szerző egyúttal saját újabb kutatásait is (lengyelországi hadjárat értékelése, Portával való kapcsolat) beépítette a kötetbe. Végszóként pedig szükségesnek tartom magát a szerzőt idézni, aki R. Várkonyi Ágnes egyik korábbi megnyilvánulására hivatkozva a következő megállapítást tette: „Nincs azonban okunk azt hinni, hogy ezzel a könyvvel a történet részleteinek feltárása végképp lezárult volna.” (12. o.) Hiszen II. Rákóczi György politikája és annak következményei kapcsán még számos feltáratlan forrás és kérdés vár a jelen és a jövő kutatóira, hogy dolgozzák, illetve megválaszolják azokat.

Szabados János

RAIMONDO MONTECUCCOLI

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÁBORÚKRÓL

(Ford. Domokos György és Nagy Levente. A bevezetőt írták: Czigány István, Domokos György, Nagy Levente, B. Szabó János, Tóth Ferenc. Dialóg Campus Kiadó, 2019. 420 o. ISBN: 978-615-5945-06-9)

A Nemzeti Közszerzői Egyetem *Pro Militum Artibus* névvel Padányi József kezdeményezésére indított könyvsorozata a magyar és egyetemes hadtudomány elfeledett vagy ismeretlen munkáit dolgozza fel. A sorozatban eddig Tokaji Zsolt és P. Szabó Sándor gondozásában a kínai hadtudomány klasszikusai láttak napvilágot 2018-ban, majd a tavalyi évben jelent meg a most ismertetett munka, mellyel kapcsolatban egyáltalán nem közhelyes az a fordulat, hogy a magyar történetírás régi adósságát törleszti. Raimondo Montecuccoli és Zrínyi Miklós közismert vitájában a történeti emlékezet az olaszra osztotta a „nehézkész metodista” szerepét, aki lassúságával és/vagy rosszindulatú magyarellelenségével gáncsolta a magyar hadvezér erőfeszítéseit, és tétlenül nézte, ahogy a török elfoglalja Zrínyi-Újvárat. Ezt az igen sematikus képet már Perjés Géza is megkérdőjelezte az 1970-es években, aki kimutatta, hogy Zrínyi és az olasz hadvezér elvei között lényeges különbség nem volt.¹

Egyik főművének jelen kiadása azonban remélhetőleg végleg „rehabilitálja” Montecuccolit, aki Bécsben az Udvari Haditanács elnökeként egyike volt azon személyiségeknek, akik a török kiűzését Magyarországról a Habsburg dinasztia fő céljának tekintették, és katonai reformjaival nagy szerepe volt abban, hogy 1680-ban bekövetkezett halála után pár évtizeddel a császáriak és szövetségeseik végül felszámolták a sokáig legyőzhetetlennek tűnő oszmán hatalmat hazánkban. Montecuccoli munkájának mai magyar nyelvre való átültetése azonban nem kis vállalkozás. Domokos György

¹ A tanulmány (A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita) legújabb kiadását lásd *Perjés Géza: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 149–188. o.*

nem elégedett meg Alois Veltzé 1899-ben megjelent német fordításával, hanem a bécsi Hadilevéltárban őrzött kéziratot, továbbá a mű francia és olasz kiadásait is segítségül hívta, hogy a lehető leghitelesebb Montecuccoli-kiadást tegye le az asztalra. Ebben kiváló „olaszos” filológus, Nagy Levente volt segítségére, míg a latin idézetekkel kapcsolatos filológiai munka Tóth Gergely és Benei Krisztina szakértelmét dicséri. A mégoly kiváló nyelvismeret azonban nem lett volna elegendő ehhez a vállalkozáshoz, hiszen a tábornagy által a XVII. századi katonai fogalmakra használt német, olasz és francia szavak magyarítása vagy legalább körülírása a korszak hadtörténetében és forrásaiban való elmélyült jártasságot igényelt. A másik nehézséget a barokk értekezés elképesztő szellemi rétegezettségének visszaadása és a Montecuccoli által hivatkozott ezernyi antik, reneszánsz és korabeli referenciamunka visszafejtése és azonosítása jelentette. A katonai tudás mellett tehát nem csekély filológusi munkát kellett *A magyarországi török háborúkról* értő tolmácsolásába fektetni.

A Raimondo Montecuccolit és művét bemutató előszó és bevezető tanulmány kiváló és tömör összefoglalása a tábornagy eseménydús életének, amelyben a „Mars” mellett a Krisztina svéd királynővel folytatott viszony miatt a „Vénusz” is szerepet kapott. Ebből megtudhatjuk, hogy a hercegi családból származó hadvezér legalulról kezdte a szolgálatot, idősebb rokona, Ernesto keze alatt és fokozatosan haladt előre a ranglétrán. Montecuccoli nem kevesebb, mint 41 hadjáratban vett részt hosszú élete során. Harcolt Németalföldön, a harmincéves háború németországi hadszínterein, a Rajna mentén, Itáliában, Lengyelországban és végül Erdélyben, illetve Magyarországon. Utóbbi hadszínterek bemutatásával jó képet kapunk a korszak magyar és erdélyi politikájának „boszorkánykonyhájáról” is. Volt tehát bőven tapasztalata, melyet összevetethetünk alapos klasszikus műveltségével. A bevezetőben bőséges információkat kapunk a mű keletkezéséről, első kiadásairól, európai elterjedéséről. Annyi hiányérzetünk maradhat csupán, hogy Montecuccoli recepciójáról a hadtudomány későbbi klasszikusainál csak egy rövid bekezdésben, felsorolásszerűen olvashatunk, jóllehet az olaszt szívesen idézték Földartól Clausewitzen át Delbrückig.

A magyarországi török háborúkról szerkezete dedikációra (természetesen Lipót császárnak címezve), előszóra és három könyvre tagolódik. A könyveken belül fejezeteket és szakaszokat találunk, melyeket Montecuccoli latin számokkal jelölt bekezdésekre (*caputokra*) tagolt tovább. Ezeknek a bekezdéseknek, gondolatoknak a számozása folyamatos a könyveken belül, mely azt sugallja, hogy ezek a tételek önállóan, aforizmaszerűen is megállják helyüket.

Az előszóban a tábornagy mintha a korszakában robbanásszerűen fejlődő röpirat-irodalomnak, sajtónak kívánt volna „hadat üzeni.” A professzionális katona és politikus kultúrtörténeti érdekességű kifakadásáról van szó, aki úgy érzi, hogy immáron bárki eljuttathatja a nyilvánossághoz tudósításait, gondolatait, véleményét korának katonai és politikai történéseiről. A tábornagy ugyanakkor a tüzérség és a lőpor alkalmazásától eltekintve, úgy véli a „régii háborúk szabályai ma is érvényesek.” Magam úgy látom, hogy az olasz hadvezér gondolatai, tézisei elsősorban saját tapasztalataiból és megítéléséből származnak, melyek alátámasztására nyúlt az antik auktorokhoz, akiktől néha meglehetősen „szabadon” idéz.

Érdekes ugyanakkor Montecuccoli stratégia-fogalma, mely természetesen még nem a Clausewitz által megszabott felosztást követi. A hadügyről általában értekező első fejezet-

ből is nyilvánvaló, hogy a szerző a politikát és a hadügy világát még egymástól különállóként szemléli, és előbbire nem veszteget sok szót. Valószínűleg ebből a szempontból izgalmasabb Montecuccoli korábbi, *Trattato della Guerra* című munkája, melynek magyar nyelvű kiadása a jövő feladata.

Az első kötetben esik szó „előkészületek” címszóval a szerző elképzeléseiről, a hadseregszervezetről, hadkiegészítéséről, a hadrendről, a tisztikarról és később itt olvashatjuk a híres „pénz, pénz és újfent a pénz” bonmot-t a háborúhoz szükséges legfőbb eszközzel kapcsolatban. A fordító és sajtó alá rendező kiváló jegyzetapparátussal segíti Montecuccoli korának megértését a hadszervezet szempontjából. E sorok szerzője azonban sehol sem találta a kötetben a szövegközi képek származási helyét. Vajon ezek Veltzé illusztrációi vagy esetleg Montecuccoli kéziratában maradtak fent? Erről sajnos nem találunk információt. Figyelemreméltóak a tábornagy viszonylag konzervatív elképzelései a fegyverzettel kapcsolatban. Ez annál is különösebb, mivel az olasz nem csak a hadsereg kézi lőfegyvereinek, de tüzérségének reformja terén is élénk tevékenységet fejtett ki. Montecuccoli elképzelései szerint a vértet és sisakot viselő pikások még mindig a gyalogság egyharmad részét alkotják, sőt felveti, hogy hasznos lenne karddal és pajzsral felszerelt katonákat is csatasorba állítani. Megjelennek már a gránátosok, akik ekkor még valóban azt teszik, amit a nevük sugall: kézzel vagy parittyával robbanóeszközöket juttatnak fedett célok mögé. A lovasságot illetően Montecuccolinál a dragonosok egyértelműen a lovasított gyalogos kategóriába tartoznak. Rossz véleménnyel van a lovas arkebúzos avagy karabélyos csapatnemről, amely hamarosan el is tűnik a császári hadseregből, de a „horvátok” avagy a huszárok már feltűnnek nála, mint a sereg fontos alkotóelemei. A későbbiekben, a csatákról szóló részben, igaz, csak egy lábjegyzetben (a jelen kiadásban a 165. oldal 515. jegyzetében) óva int attól, hogy a magyar lovasságot nyílt csatában vessék be.

Nem meglepő módon sokat olvashatunk a tüzérségről is, mely éppen Montecuccoli erőfeszítéseinek következtében indult el a különféle löveg típusok egységesítésének és szabványosításának rögzös és hosszú útján. Összegezve, az első könyv fejezeteiben a korabeli hadviselésről rengeteg információt és érdekességet találunk. Érdekesekek Montecuccoli gondolatai a „diszpozíciókról”, mellyel a szerző a stratégia és taktika határterületén mozogva, mai fogalmainkkal a hadműveleti művészet, avagy nagyobb léptékű taktika területén ad tanácsokat. A szerző ezután a hadműveletek folytatásának és az erődök létesítésének tárgyát veszi górcső alá. Az első könyv utolsó (6.) fejezetében olvashatunk a mezei harcokról, avagy a harctéri taktikáról. Ebből világosan kiderül, hogy az olasz a XIX. századi vádakkal ellentétben egyáltalán nem tartozott a csatáktól „betegesen” ódzkodó, az ellenséget mindenáron manőverekkel térdre kényszeríteni szándékozó hadvezérek közé. A „kerüljük a csatát: ha a vereség több hátránnyal jár, mint amennyi haszonnal a győzelem” alaptétellel pedig nehéz lenne vitába szállni. Montecuccoli állítólagos metodizmusát és nehézkes tehetetlenségét Perjés Géza már megcáfolta, de hadvezéri működése is ellentmond e vádaknak.

A második könyv szól voltaképpen a magyarországi török háborúkról, vagyis az 1661/1662. évi balsikerű erdélyi hadjáratról és az 1663/1664. évi dunántúli harcokról, melyek a szentgotthárdi győzelemben érték el tetőpontjukat. Montecuccoli nem törekedett arra, hogy e hadjáratokat átfogó részletességgel leírja, inkább aforizma-gyűjteményként, elmélkedésként használta fel a történeteket, amivel tetteit kívánta alátámasztani. Ennek ellenére páratlanul érdekes, ha nyilván nem is elfogulatlan beszámolót kapunk

e tragikus évek történéseiről. A császári sereg főparancsnoki posztját betöltő Montecuccoli az 1661-es erdélyi küldetés során, mondhatni „megégette magát”, és az ő helyzetében kézenfekvő volt mindenért a magyarokat hibáztatni, ugyanakkor vádjában a kizárólag a kiváltságaikkal törődő hazai elitet illetően sajnos sok keserű igazság található. A magyar rendekkel való konfliktusát árnyaltan mutatja be a Czigány István által írt fejezet a bevezetésben. Az erdélyi küldetést illetően azonban nyíltan kritizálja a bécsi udvart is, amiért seregét minden előkészület nélkül küldte a távoli tartományba.

A következő évben Érsekújvár elvesztése újabb kínos csapást mért Montecuccoli repulációjára, de mentségére szolgáljon, hogy a nagyvezíri sereg nyomasztó túlerőben volt a császáriakkal szemben. Az 1663/64-es események értékelése radikálisan eltér attól a képtől, amit a magyar történetírók vázoltak fel. Zrínyi téli hadjáratát, Pécs és Kanizsa ostromát, az eszéki híd felégetését ugyanis sommásan károsnak, az erőforrások pazarlásának titulálta. Montecuccoli igyekszik cáfolni a korabeli vádakát Zrínyi-Újvár feladásával kapcsolatban. Egyrészt igyekszik kétségbe vonni az erőd katonai értékét. A „katonák közönségesen juhakolnak hívták” – hangzott az olasz lesújtó értékelése. Ugyanakkor azt is igyekezett hangsúlyozni, hogy az általa vezetett sereg mindent megtejt a „juhakol” védelme érdekében.

A szentgotthárdi győzelemmel (1664. augusztus 1.) kapcsolatban a tábornagy elsősorban a fegyvernemek és csapatnemek (elsősorban a pikások és muskétások) hatékony együttműködését emelte ki. Természetesen saját hadvezetését és döntéseit is alaposan megdicsérte, de nagyvonalú módon a birodalmi, francia és „horvát” (vagyis jórészt magyar) csapatok és vezérek bátorságát sem hallgatta el.

Az utolsó, harmadik könyv tartalmazza az „aforizmusokat”, melyeket a törökkel folytatott magyarországi háborúban lehet alkalmazni, vagyis Montecuccoli a háború általános törvényszerűségeit (1. könyv) és a magyarországi hadi események tapasztalatait (2. könyv) összegyűrva ad gyakorlati tanácsokat a jövőbeli oszmánellenes háborúkra. (Talán szerencsésebb lett volna az aforizmusokat a magyarban elterjedtebb aforizmákkal visszaadni). A tábornagy ebben a fejezetben vissza-visszatér az első könyv téziseihez, és a fejezetek címei lényegében megegyeznek, így olvashatunk a háborúról, az előkészületekről, a diszpozícióról stb. Elképzelései azonban jóval konkrétabb formában a magyarországi hadszíntérhez és az ellenséghez igazítva köszönnek vissza. Montecuccoli talán legfontosabb célja egy állandóan fegyverben tartott, fegyelmezett hadsereg létrehozása volt a török ellen. Bár a szakirodalom az állandó császári sereg kezdeteit a harmincéves háború utánra, 1649-re teszi, elgondolkodtató, hogy az olasz szerint az 1650-es, 1660-as és 1665-ös stb. leszerelések során gyakorlatilag az egész haderőt szélnek eresztették és az újabb háborús veszélyek alkalmával újra lehetett kezdeni a szervezést. Montecuccoli azt vallotta, hogy ennél jóval olcsóbb lenne egy ütőképes fegyveres erő fenntartása béke idején is. Elképzelése szerint az osztrák–cseh tartományok 10 ház után fizetnének annyit, amennyiből egy katonát zsoldban lehetne tartani. A Magyar Királyság ebben a kalkulációban még véletlenül sem kerül elő, a szerző ezt az országot egy teljesen más rendszer részének tekinti. Érdekesekek, bár kissé bizarrok Montecuccoli elképzelései a „katonai akadémiaokról”, ahol az „árvékat, fattyúkat, a koldusokat és a kórházban meghúzódó szegényeket” képezik át katonákká. Az olasz szemé előtt nyilván a janicsáriskolák példája lebegett, de kora társadalmában ennek nem volt realitása.

Ezután a tábornagy a nyugati és a török fegyverzetet hasonlítja össze. Érdekes az a megállapítása, hogy mivel „nem használják a gyalogsági fegyverek királynőjét”, vagyis a pikát, a török gyalogság sokkal sebezhetőbb a lovassággal és a pikás gyalogsággal szemben. Montecuccoli a török ellen követendő lovassági taktikát is tárgyalja. Elképzelése szerint az oszmánok elleni hadviselésben a magyar, avagy horvát könnyűlovasságnak lényegében csak a portyázásban és felderítésben juthat szerep. Ugyanakkor „ne legyenek túl sokan”, mivel a török lovasság fő erényében, a gyorsaságban úgyszólván felülmúlja őket. Ezután a tábornagy összehasonlítja a különféle török katonatípusokat és a nyugati csapatnemeket.

A szerző talán némi irigységgel veti össze a nagyvezír teljhatalmát a keresztény főparancsnokok autoritásával. Előbbi nem gátolja befolyásos tanácsadók, szövetségesek, tanácskozások stb. (Valószínűleg azért az olasz nem minden esetben cserélt volna a török főparancsnokokkal, akikre pályafutásuk végén rendszerint nem a nyugállomány, hanem a selyemzsinór várt.) Montecuccoli ezután arra a kérdésre keresett választ, hogy miért nem sikerül a keresztény seregeknek tartós győzelmet aratni a törökök felett. A felelet szerinte a barbárok tartott oszmánok lebecsülésében rejlik és abban, hogy a császárnak ritkán sikerült kellően erős sereget felvonultatni Magyarországon.

Montecuccoli ritka objektivitással szemléli az ellenség erényeit és hibáit. A hadkiegészítés, a katonai fegyelem és az utánpótlás, logisztika terén bizony még mindig erősebbnek látta a törököket, mint a nyugatiakat. A törökök némi „feldicsérésével” Montecuccoli talán nagyobb erőfeszítésre kívánta sarkalni a bécsi udvart az elkerülhetetlen újabb oszmán háborúban.

A török elleni stratégia és hadműveleti tervezés területén talán Montecuccoli volt az a személy, aki felkészültsége és tapasztalata révén a legjobb tanácsokat adhatta. Ennek megfelelően a harmadik könyv „diszpozíciói” előrevetítették a XVII. század végi felszabadító háborúk fejleményeit. Az oszmánok hatalmát Magyarországon valóban csak hosszúságos és véres harcok után lehetett megtörni. A nehézségeket azonban maga is talán kissé alábecsülte. Hosszan idézhetnénk még az olasz tábornagy saját tapasztalatából és széleskörű történelmi műveltségéből fakadó gondolatait és tanácsait a törökök elleni hadviselésrel kapcsolatban, de talán a legjobb, ha a korszak iránt érdeklődő saját maga veszi kezébe az online² is elérhető művet, mert valóban az egyetemes hadtudomány egyik legfontosabb alkotásáról van szó, egy igazi gondolkodó katona tollából, hazánk történelmére nézve is számtalan értékes adattal és megfigyeléssel.

A könyv önmagában is használható roppant hasznos mellékletekkel látott napvilágot, melyek alátámasztják, magyarázzák a szerző mondanivalóját és eligazítják az olvasót a korabeli katonai rangok és fogalmak világában. Különösen az erődítés és ostromtechnika tárgyköréből kapunk rendkívül informatív glosszáriumot, amely nem csak Montecuccoli korára, hanem a korábbi és a későbbi évszázadok várharcaira vonatkozóan is jól használható. Látványosak és igényesek a térképmellékletek, melyek éppen annyi információt tartalmaznak, amennyi a tárgyalt hadjáratok megértéséhez szükség van. Az olasz várépítészeti rendszert és a lövegeket bemutató ábrák pedig „habok a tortán.”

Lázár Balázs

² https://akfi-dl.uni-nke.hu/pdf_kiadvanyok/web_PDF_PMA_Montecuccoli_Magyarorszag_i_torok_haboruk.pdf

RAIMONDO MONTECUCCOLI

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÁBORÚKRÓL

(Ford. Domokos György és Nagy Levente. A bevezetőt írták: Czigány István, Domokos György, Nagy Levente, B. Szabó János, Tóth Ferenc. Dialóg Campus Kiadó, 2019. 420 o. ISBN: 978-615-5945-06-9)

Raimondo Montecuccoli emléke a magyar köztudatban kimerül a szentgotthárdi csata győzelmese hadvezéréként, amit sokszor beárnyékol a „szégyenteljes vasvári béke” fals mítosza is, s amely nemcsak a győzelemre, de az azt megnyerő hadvezérre is rávetette árnyékát. Nem is oly régen volt, a gimnáziumban még tétova, tehetségtelen hadvezérként állították be előttünk Montecuccoli személyét, aki csupán elkeseredett kényszerből ütközött meg Szentgotthárdnál a törökkel. A tankönyvi kép, mely generációkba ültet negatív és hamis képet, amely még ma is él, természetesen nem helytálló. E most megjelent könyv alapján egy kimért, művelt, emberséges, határozott és bátor katona képe bontakozik ki előttünk Montecuccoliról, a zseniális hadvezérről, aki minden tudását bevetve, magát nem kímélve száll szembe a törökkel.

A könyvét Montecuccoli a császárnak ajánlva jelentette meg, majd több nyelven is kiadták az elkövetkezendő évtizedekben. A magyar fordítást Domokos Györgynek és Nagy Leventének köszönhetjük, akik a Veltzé-féle német szöveget fordították le az eredeti kézirattal és a Luraghi-féle olasz fordítással összevetve. A fordítás embert próbáló munka volt a többnyelvű szöveg és az író túlzás nélkül mondható, „macskakaparásnak” is beillő kézírása miatt.

A fehér borítóról Montecuccoli marcona tekintettel figyeli az olvasót, elegáns egyszerűséggel ábrázolva. A könyv nem túlzottan terjedelmes, alig több mint 300 oldal, ehhez kapcsolódik a katonai rendfokozatok, korabeli mértékegységek és szakszavak magyarázata, továbbá az irodalomjegyzék, a személy- és helynévmutató. A könyv legvégén szép és könnyen értelmezhető képek, ábrák és térképek segítenek az olvasónak a kiigazodásban. A bevezető tanulmány után a fordítás következik, két könyvre osztva. Az első könyv lényegében egy általános hadtudományi tankönyv vagy traktátus, a második pedig célzottan a magyarországi török elleni harcra készít fel. A könyvek a XVII. századi elméleti kézikönyveket követve tovább tagolódnak; hat-hat fejezetre oszlanak, ezen belül pedig szakaszokra, s a szakaszokat a gyakran római és arab betűvel jelölt részek tovább tagolják.

Montecuccoli művének ebben a kritikai kiadásában a közreadók meghagyták Montecuccoli saját jegyzeteit, az érthetőség kedvéért azokat lábjegyzetben jelenítették meg. Ezek rendkívül fontosak, hiszen visszatükrözik többek között az író széles műveltségét is. Állításait szintén a korabeli írói hagyományokon haladva rendszerint a Biblia és ókori írók idézeteivel támasztja alá, illetve szemlélteti, hozzá kell tenni azonban, hogy sokszor módosított az eredeti idézeteken, ami a példázatok értékéből természetesen semmit sem von le.

A bevezető széles munkatársi gárda: Czigány István, Domokos György, Nagy Levente, B. Szabó János és Tóth Ferenc közös alkotása, Raimondo Montecuccoli katonai pályafutását, valamint a könyv korábbi és jelen kiadásának történetét tárják fel.

A bevezető tanulmány nyomán pár mondatban hadd mutassuk be az író életútjának néhány fontosabb állomását! Dallamos nevéből tudhatjuk, hogy itáliai származású; a Modena melletti Montecuccolo várában látta meg a napvilágot 1609-ben. Jelleme már

fiatal korában megmutatkozott és előre vetítette a katonai életpályát. Apja, Galeotto széles katonai és politikai ismerettséggel rendelkezett, hiszen ő maga is magas rangú katonatiszt volt. Fiát egy vértess ezred parancsnokának a kezei közé adta, aki bölcsen a serdülő ifjút nem a származása és életkora alapján kijáró zászlós rendfokozatba helyezte, hanem a ranglétra legaljára. A fiatal Montecuccolinak, hogy egyszer majd parancsolhasson, meg kellett tanulnia előbb parancsot teljesíteni – a lecke tanulása a könyvében is vissza-visszaköszön. Montecuccoli „egy hosszú pikával a kezében” került a harmincéves háború poklába. Végigjárta a katonai ranglétrát a pikától a muskétán át a magasabb tisztirangokig. Szolgált gyalogságban és lovasságban, elszenvedett sebesülést és fogságot. Svéd fogsága kifejezetten előnyére vált, ugyanis Stettin várába internálták, ahol a pomerániai herceg könyvtárában gyarapította tudását.

Szabadulása után visszatért a sereghez, és a háború szinte minden színterén viaskodott. 1645-ben a Haditanács tagja lett, de két évre rá már lemondással fenyegetőzött, mondván, nem képes elviselni a császári hadvezetés általa alkalmatlannak minősített parancsnokait. III. Ferdinánd császár a maradásért cserébe a lovassági tábornoki rendfokozatot ígerte neki. A rangemelés, a kihívások meggyőzték; Dachaunál már ebben a státuszban harcolhatott 1648-ban az utolsó császári győzelemért. Ezt követően diplomáciai feladatokat látott el, majd a harmincéves háború után a lengyelek oldalán harcolt az északi háborúban (1655–1660). Montecuccoli bekerült a Titkos Tanácsba is, a Habsburg Birodalom legfelsőbb irányító szervébe.

Magyarországra vezényelték, a német birodalmi és a császári csapatok magyarországi főparancsnokaként. Kemény János oldalán beavatkozott az erdélyi török háborúba 1661-ben – a sikertelen erdélyi hadjáratért a „hagyomány” szereti Montecuccolit okolni, pedig a végsőkig ellenezte a vállalkozás tervét. Érsekújvár 1663-as elvesztése, valamint Zrínyi-Újvár eleste után 1664. augusztus 1-jén Szentgotthárdnál a császári, birodalmi és francia egyesített sereg legyőzte a törököket. A csata után a küzdőfelek békét kötöttek Vasváron, melynek mulékonyságával Montecuccoli tisztában volt. E könyve elsősorban a törökkel vívott háborúban szerzett tapasztalatainak hatására íródott abból a célból, hogy elősegítse a majdani sikeres felszabadító háborút. Kívánsága teljesült, amikor Lotaringiai Károly húsz évvel később a felszabadító háborúk idején, a Montecuccoli által leírtakra támaszkodott.

1668-ban elérte katonai pályafutása csúcspontját, kinevezték az Udvari Haditanács elnökének. Ekkor kezdte írni a könyvét, amit 1670-ben fejezett be. Modernizációs törekvései, melyeket pozíciójánál fogva véghezvitt, előrelendítették a császári hadsereget, melynek eredményeképpen megteremtődtek a sikeres török elleni háborúzás alapvető feltételei. A végső sikert már nem érte meg, 1680. október 16-án Linzben elhunyt.

Montecuccoli művében az alapoktól vezet végig az olvasót katonai tapasztalatainak tárházán, oly lényegretörően és egyszerűen, hogy a leírtakat az is megértheti, aki még sosem tájékozódott a témában. Első könyvének középpontjában a regularizáció áll: hogyan kell ütőképes, hatékony, a kor viszonyai között korszerű hadsereget szervezni. Mondanivalóját a fegyvernemek: a gyalogság, lovasság és a tüzérség bemutatásával kezdi. Részletesen leírja szervezetüket, felszerelésüket. Célja e tekintetben az egységesítés, a legalsó szintektől kezdve. A fegyvernemek hatékony gyakorlati alkalmazásáról is ír. A szárazföldön vívott háború minden lehetséges formáját végigveszi, a védekező, a tá-

madó és a felmentő hadmozdulatokat egyaránt. Kész receptet nem ad, de a sikeres háború sarokköveit lefekteti utódai számára.

Beszél a hadsereg ellátásának problémájáról és a finanszírozásról. Szól a hadműveletek megszervezéséről, a titoktartás fontosságáról és a gyors döntéshozatalról. Csodálatosan írja le a viaskodás különböző módszereit, legyen az ostrom vagy nyílt mezei csata.

Mint említettük, műve megírásának fő motivációja az állandó hadsereg megeremtésének szükségessége volt, a korban bevett gyakorlattal szemben, miszerint a hadseregeket Európában csak az adott feladat elvégzésére toborozták, a hadjáratok végeztével azok jórészt feloszlatták. Montecuccoli előbb hosszasan érvel a könyvben az állandó hadsereg fenntartása mellett és ellen, végül a saját ellenérveit is megdöntve, állításait stratégiai és pénzügyi oldalról is megtámogatva teszi le voksát az állandó hadsereg égető szükségessége mellett.

A második könyv már speciálisan a magyar hadszíntérre, a törökellenes háborúra koncentrál. Az első fejezetek az 1661 és 1664 között vívott török háborúról szólnak. Sorra veszi a háború eseménytörténetét, majd levonja a tanulságokat. Talán Montecuccoli eme művének az eszéki híd felégetésével kapcsolatos véleménye lehet az egyik forrása annak a mára legendává vált, az utókor által konfliktussá, legalábbis versengéssé alakított történeti toposznak, ami Montecuccoli és Zrínyi Miklós ellentétén alapul: a híd felégetésének jelentőségét kicsinyíti, amikor leírja, hogy az csupán „egy ledeszkázott, mocsaras út”, melyen van ugyan pár kisebb híd, de a védműben komoly kárt nem lehet tenni. Továbbá, a bán által emelt Zrínyi-Újvárat olyan erődnek minősíti, amely alkalmatlan a védelemre – a törökök is ezért robbantották fel állítása szerint.

Montecuccoli írása alapján részletesen megismerhetjük ez ellenséges oszmán hadsereget is: szervezetüket, felszereltségüket, hadi szokásaikat. Elismerően szól a törökökről, nem volt rest tanulni tőlük. Ismerte erejüket és hibáikat egyaránt, és ehhez igazította saját stratégiáját. Az ellenük viselt korábbi sikertelen háborúzást annak tudja be, hogy a keresztények lebecsülték valós erejüket. Seregük nagyságát illetően még túlzásokba is esik, tudatosan túlozza el a létszámot, hogy széles összefogásra buzdítson. Példaképpen, Mohácsnál a magyar sereg szerinte azért veszített, mert a hadvezetés lebecsülte a törökök erejét és „csak” 25 000 emberrel állt ki a több százezres török haddal szemben. Remek érzékkel látta meg Montecuccoli az oszmánok gyenge pontjait is, rámutatva és tanácsokat adva, hogyan lehet őket legyőzni ott, ahol nem tudnak védekezni és miként kell elkerülni őket ott, ahol nem lehet felettük győzedelmeskedni. Gyakran említi a török sereg despotikus vezetéséből származó előnyöket, a fegyelmet, szembeállítva azt a császári hadvezetésben lévő örökös vitatkozással. Véleménye szerint a despotikus vezetés előnyére válik a hadseregnek.

Sok meglátása közül végül kiemeljük: kiválóan felismerte a magyarországi vízrajz adta előnyöket, a védelmet a folyók vonalára koncentráltta. A kelet–nyugat irányú és a felső-magyarországi észak–déli irányú folyók stratégiai védelmet jelentettek Bécsnek.

Montecuccoli munkája a következő generáció katonai vezetése számára, akik az író által jósolt háborút megvívták, valóban alapvető támpontot jelentett, de a kései utókor számára is érdekes és hasznos olvasmány lehet. A könyvet ajánljuk mindenkinek, aki érdeklődik a hadtörténet iránt, attól függetlenül, hogy melyik korral szeretne behatóbban megismerkedni, hiszen maga Montecuccoli is, a kor más hadtudományi íróihoz hason-

lóan, az ókori csatákat és taktikai fogásokat, példákat is tanulmányozva tett szert arra a tudásra, amely őt kiváló hadvezérré, egyben kiváló hadtudóssá tette. Remélem, hogy ez a könyv eléri egyik célját, ami a szakma előtt már Perjés Géza óta köztudott, de a köztudatban még nem: a valósághoz közelítő kép rögzül végre Montecuccoliról, a hadvezérről és a hadtudósról.

Timár Péter

SÜLI ATTILA

A 11. (SZÉKELY) HUSZÁREZRED AZ 1848–49-ES FORRADALOMBAN ÉS SZABADSÁGHARCBAN

(Tortoma Könyvkiadó. Barót, 2019. 247 o. ISBN 978-973-8995-77-2)

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc irodalma lassan egy kisebb könyvtárat is megtölt, ám az azóta eltelt 170 év szorgalmas kutatásai ellenére még mindig vannak olyan témák, amelyekről aránylag keveset tudunk. Így van ez a magyar szabadságharc hadseregében szolgálatot vállaló, korábban a cs. kir. haderő részét képező sorgyalog-, határőr-, illetve huszárezredek esetében is. E patinás alakulatok többségének ugyan még 1914 előtt megjelent a hivatalos ezredtörténete, de a „Gesamtmonarchie” iránt elkötelezett, császárhű szerzők értelemszerűen csak kevés esetben tértek ki bővebben az illető egységnek a „magyar lázadásban” való részvételére. Ez a helyzet a Székelyföldön a XVIII. század második felében létrehozott, később 11. hadrendi számmal ellátott székely (vagy inkább Székely) huszárezreddel is, melynek ezredtörténete 1848–49 kapcsán csak a cs. kir. oldalon maradó, román többségű 2. őrnagyi osztály vitéz tetteinek leírásával foglalkozik.¹ Ezért is fontos, hogy az ezred többségének szabadságharcos szereplésével kapcsolatban e fontos munkát Süli Attila, Erdély 1848–49-es magyar hadtörténetének jeles kutatója most elvégezte.

Ahogy azt az előszót jegyző Pál-Antal Sándor, a kötet szakmai lektora, illetve a bevezetésben maga a szerző is megjegyzi, Erdély 1848–49-es történetével kapcsolatban az utóbbi időben számos új monográfia és forráskiadvány is megjelent, ugyanakkor a téma nagysága és az eltérő forrásadottságok miatt a kutatók sok esetben nehéz feladatokkal szembesülnek, különösen az itteni alakulatok történetének megírása során. Ez a helyzet a cs. kir. 11. huszárezred esetében is, amellyel kapcsolatban csak töredékes forrásanyag, illetve alig fél tucat visszaemlékezés ismert, míg például az utóbbiból a szintén erdélyi 15. (Mátyás) huszárezred kapcsán legalább 20 emlékirat áll rendelkezésre.

A folytatásban Süli Attila előbb röviden összefoglalja a honvédhadsereg huszárságának szerkezetét és felépítését, majd a cs. kir. 11. (Székely) határőr-huszárezred vázlatos történetét ismerteti 1848-ig. Az ezredet (két székely határőr-gyalogezreddel együtt) a cs. kir. szervek 1762 és 1764 között hozták létre, elvileg az erdélyi székelyföldi határszakasz védelmére. A huszárezred székhelye a háromszéki Sepsiszentgyörgyön volt, ezredesi és alezredesi osztálya itt, az 1. őrnagyi osztály Csíkban és Gyergyóban, míg a 2. őrnagyi osztály századai Aranyosszékben, illetve a vármegyékben állomásoztak. Az alakulatot

¹ *Gustav Ritter Amon von Treuenfest: Geschichte des k. k. 11. Huszaren-Regimentes Herzog Alexander v. Württemberg 1762 bis 1850 Székler Grenz-Huszaren. Wien, 1878.*

szabad székelyek és kismértékben románok alkották, akik fölbirtokukért és adómentességükért cserébe katonai szolgálattal tartoztak az Udvari Haditanácsnak. A katonáskodással kapcsolatos terhek azonban folyamatosan nőttek, míg a rendelkezésre álló földterület nem; így a XIX. század közepére a határőrök zöme már szabadulni igyekezett a rájuk kényszerített szolgasorból. Ennek ellenére becsülettel igyekeztek helytállni, és mind a török elleni harcokban, mind pedig a napóleoni háborúk harcterein vitézségükkel tűntek ki.

1848 elején az ezred századai mind Erdélyben állomásoztak, bár az 1815 óta tartó hosszú békeidőszak rajtuk is nyomott hagyott: az alakulat feltöltöttsége mindössze 80%-os volt, és a meglévő loállomány minősége sem volt jónak mondható. E helyzetben érte az egységet a „Népek Tavasz”, amelyet Székelyföldön majdnem egyöntetű lelkesedés fogadott, mivel a határőrök terhes szolgálatauk végét remélték a forradalmi eseményektől és az azt követő polgári átalakulástól. A szerző 1848 tavaszától az év őszeig mutatja be az eseményeket, a székely székek polgári vezetőségének, valamint a határőrezredek cs. kir. parancsnokainak az együttműködését. Noha az alakulatok irányítói (köztük Sombori Sándor huszár ezredes) magánemberként nem elleneztek a változásokat, ezredek felbomlását igyekeztek elkerülni, ezért megtiltották katonáiknak az újonnan alakult nemzetőrsekbe való belépést. Ugyanakkor a rendfenntartást, majd a nyártól szervezett honvéd- és önkéntes alakulatok kiképzését igyekeztek segíteni; az unió létrejötte után pedig végrehajtották a magyar hadügyminisztérium utasításait. Az új magyar kormány ugyan elismerte a székely határőrök igazságát, ám az ország válságos helyzete miatt egyelőre a határőri rendszer fenntartása mellett döntött.

Mivel közben a Délvidéken kitört a szerb felkelés, a magyar kormányzat kénytelen volt a székely határőrség egy részét is mozgósítani. A felszerelési nehézségek, illetve a krónikus lóhiány miatt ez a 11. huszárezredből csak az alezredesi osztályt érintette, amely végül alig kétharmados feltöltöttséggel 1848. július 26-án indult el a harctérre. Süli Attila e részben végigköveti az osztály felvonulását egészen a délvidéki Futakra való megérkezéséig, majd részvételét a szerbek elleni hadműveletekben. A székely huszarak e harcokban igyekeztek helytállni, ám jelentős siker az október 9-i, feketehegyi akciót leszámítva nem fűződött a nevükhöz. Végül az általános hadihelyzet romlása miatt 1848 novemberében az osztályt Nagyváradra vezényelték, ahol az erdélyi hadsereg alárendeltségébe került.

Ősszel ugyanis Erdélyben kitört a polgárháború, és a román, illetve a szász felkelő csapatokhoz Bécs és Pest-Buda nyílt szakítása után hamarosan a cs. kir. haderő is csatlakozott. A szerző előbb az északon zajló harcokat ismerteti, ahol 1848 őszen az ezred 2. őrnagy 1. százada 1. szárnya Aranyosszék, Nagyenyed, Torda és Kolozsvár környékén küzdött becsülettel, majd Kolozsvár kiürítése után a többi csapattal együtt a határszélre szorult vissza. Itt egyesült a beérkező alezredesi osztállyal, amellyel együtt vett részt József Bem tábornok decemberi hadjáratában, amely Észak-Erdély visszafoglalását eredményezte.

Következik a Székelyföld védelmének bemutatása, amelyben az ezred három százada (valószínűleg az ezredesi 1. század, illetve az 1. őrnagy 1. osztály) vett részt. Az 1848. október 16–18-i agyagfalvi nemzetgyűlés után alakult székely tábor a kezdeti sikerek után felbomlott, és csak Háromszék tartotta magát egészen 1849 elejéig. Süli Attila igyekszik részletesen ismertetni a 11. huszárezred tevékenységét. A fejezet zárása a cs. kir. oldalon

maradó, román többségű 2. őrnagyi osztály (ezredesi 2. százada 2. szárnya, a 2. őrnagyi 1. század 2. szárnya, illetve a 2. őrnagyi 2. század) 1848 őszi–téli tevékenységét mutatja be.

A következő fejezet az ezred 1849. évi téli–tavaszi harcait ismerteti. A szerző előbb az alezredesi osztály küzdelmeit mutatja be Nagyszeben január 21-i sikertelen ostromáig (a 2. őrnagyi 1. félévszázad Kolozsvár–Beszterce vidékén maradt hátra), majd a Székelyföld teljes mozgósítását elemzi, melynek keretében az ezredesi és 1. őrnagyi osztály február közepén az erdélyi hadsereg kötelékébe került. Ennek részeként vett részt február végén az 1. őrnagyi osztály Karl Urban cs. kir. ezredes csapatainak kiszorításában, melynek végeztével a besztercei hadosztály alárendeltségébe került. Az ezredesi osztály a főserg részeként harcolt a Nagyszeben március 11-i bevételét eredményező hadjáratban, ami március végén a cs. kir. és orosz csapatok az országrészről való kiszorításával végződött. A fejezetet a bánsági hadjárat bemutatása zárja, amelyben az ezredesi osztály vett részt, majd ez utóbbi helyőrségként hátra is maradt a területen, így az 1849-es nyári hadjáratban is a déli hadsereg kötelékében küzdött, egészen a fegyverletételig.

Ezután Süli Attila az 1849. március végétől június közepéig tartó békeidőszak eseményeit ismerteti, amikor az erdélyi hadsereg bővítésével együtt a 11. huszárezredet is igyekeztek újjászervezni és feltölteni. Ez azonban minden erőfeszítés ellenére csak részben sikerült, az alakulat 1849. június közepén még csak 6,5 századból állt, és a felállított századok is komoly felszerelés-, fegyver- és lóhiánnyal küszködtek. Mivel tartalék és kiképző századot sem sikerült létrehozni, az ezred állományának jelentős része alig kiképzett újoncokból és remonda (nyers) lovakból állt, ami jelentősen csökkentette az alakulat harcképességét.

Ebben az állapotban érte az ezredet az orosz intervenció, melynek eseményeit a következő rész taglalja. A szerző előbb a besztercei hadosztály sorában küzdő 1. őrnagyi osztály harcait mutatja be a szibói fegyverletételig, majd a dévai hadosztály alárendeltségébe került 2. őrnagyi 1. félévszázad tevékenységéről ejt szót. Ezt követi az alezredesi osztály küzdelmeinek ismertetése, amely a Tömösi-szorostól a Székelyföldön át a moldvai betörésig, majd a segesvári és nagycsúri ütközetig számos összecsapásban vett részt, míg végül Dévánál kapitulált 1849. augusztus 18-án. A fejezetet a 11. huszárezred tisztikárának ismertetése és elemzése, a cs. kir. oldalon küzdő 2. őrnagyi osztály 1849. évi harcainak rövid összefoglalása, valamint az utószó zárja.

A kötet kisebbik felét egy 60 tételből álló okmánytár alkotja, amely számos iratot és újságcikket tartalmaz, amelyek jelentősen megkönnyítik az események megismerését, megértését. Kiemelkedik Nagy Eleknek, a 11. huszárezred számvevő századosának két, 1848. június 20-án, illetve augusztus 28-án Mészáros Lázár hadügyminiszternek írott memoranduma, amelyben a százados részletesen kifejti a meglévő határőr-rendszer viszásságait, valamint javaslatot tesz az átszervezésre. Itt pontos adatokat találunk a határőrök valós terheiről, valamint magyarázatot arra, miért is igyekeztek attól mielőbb megszabadulni a székelyek.

Az igényes kiállítású, nívós kiadványt név- és helynévmutató, egy bibliográfiának is beillő rövidítésjegyzék, valamint számos ábrázolást tartalmazó képmelléklet és tartalomjegyzék zárja.

A kötetben sajnos nyomdahibák, elírások és tévesztések is előfordulnak. A 11. honvédszázalaj krónikása előfordul Csehi Szigeti Miklósként, illetve Szigethy Miklósként egyaránt (8. o., 5. jegyzet, 231. o.). Szalay Elek Mátyás-husár visszaemlékezésének nem

csak az első fele jelent meg dr. Lenkefi Ferenc gondozásában 1993-ban (HK, 106. évf. 1. sz. 145–173. o.), hiszen ugyanő a befejezést is megjelentette 2017-ben (HK, 130. évf. 3. sz. 816–826. o.) (12. o., 21. jegyzet). Mészáros Lázár hadügyminiszternek az alezredesi osztályt illető kritikájánál meg lehetett volna jegyezni, hogy az egykori huszár ezredet az háborította fel, hogy a hosszú menetektől elszokott székely huszárok lovaik nem megfelelő tartásával maguk tették tönkre hátasaikat; ettől lett „túros” (föltört, felsebzett) a lovak háta (33. o.). Litsken Lajos százados Licsken Lajosként is előfordul (34., 45. o.). Az idézett augusztus 9-i hírlapi tudósítás első két mondata hiányzik (35. o.), és a szövegben említett „Erre 2 tizedes arra visszaküldetett” helyesen „Erre 2 tizedes allja (azaz két szakasz) visszaküldetett” (36., 154. o.). Friedrich Edler cs. kir. vezérőrnagy neve helyesen Friedrich Eder (37., 40. o.). A cs. kir. 17. (2. román) határőr-gyalogezred (II. román) határőr-gyalogezredként is előfordul (45–46. o., 115. jegyzet). Bauer Lajos őrnagy Bauer Alajosként is előfordul (53. o.). A 11. (székely) huszárezred (Székely) huszárezredként is előfordul (53., 66–67., 103. o.). A cs. kir. 2. (Ferdinánd Miksa) könnyűlovas-ezred valójában a 3. sorozatot viselte (59. o., 185. jegyzet). A székely határőr-gyalogság „messze hordó puskáival” kapcsolatban a jobb érthetőség kedvéért meg lehetett volna jegyezni, hogy itt valószínűleg a határőr-lövészek huzagolt csövű, 1842 M kamrás puskáiról van szó (65. o.). A cs. kir. Schurtter-dandár északról a Székelyföldre való vezénylése nem megeremtette, csak tovább növelte az erdélyi határszélen kialakult magyar erőfölényt, mivel József Bem tábornok hadteste még az előbbi cs. kir. alakulatok maradása esetén is kétszeres túlerőben lett volna (69–70. o.).² A „Háromszéki Kormányzó Hivatal” „háromszéki kormányzó hivatalként” is előfordul (70., 72. o., 259. jegyzet). 1848. december 2-án Új-Aradnál nem volt ütközet; itt valójában a Zám melletti összecsapásról van szó (74. o.). Bem serege 1849. február 4-én Vizaknánál valójában nem 2000 fő, hanem nagyjából a duplája volt (80. o.). A királynémeti ütközet 1849. február 18-án és nem 17-én zajlott le (82. o.). A Vaskapuban létrehozott vízierőmű természetesen 1972-ben és nem 1872-ben épült (91. o., 324. jegyzet), valamint Josip Jellačić 1849 nyarán már cs. kir. tábornagy és nem tábornagy volt (91. o., 326. jegyzet). Az erdélyi hadsereg lovasságát bemutató táblázatnál a századok és az állomáshelyek rovatai felcserélődtek (97–98. o.). Ivan Fjodorovics Paszkievics orosz tábornagy neve helyesen Ivan Fjodorovics Paszkevics (112. o.). Az 1849. július 2-i kökös-uzoni ütközetben az orosz csapatokat Adlerberg vezérőrnagy, nem pedig Hasford altábornagy vezette (113., 120. o.). Bem serege Segesvárnál körülbelül 3300 főből és nem 2400 főből állt (123. o.). A vizaknai, valamint a szászhermányi ütközet egyaránt 1849. február 4-én és nem 9-én, valamint 5-én volt (134. o.). A cs. kir. hadseregben nem volt Ezüst Bátorságkereszt, itt valószínűleg a Legénységi Vitézségi Érem ezüst fokozatának I. és II. osztályáról van szó (135. o.). Az utószóban említett, felállított új század valószínűleg az ezredesi 2. század 2. szárnyának pótlásaként értendő, mivel az ezred 1849 nyarán is csak 6,5 századdal rendelkezett (135. o.). A képmellékleteknél a marosényi rajtaütés nem 1849. február 5-én, hanem 6-án volt (242. o.), Josip Jellačić bán, cs. kir. tábornagy neve helyesen így írandó, nem egy l-lel (243. o.), és az 1849. augusztus 5-én lezajlott összecsapás helyes elnevezése szőregi, nem pedig szegedi csata (245. o.).

² Utóbbira összefoglalóan lásd *Kemény Krisztián*: Erőviszonyok az Észak-Erdélyi hadszíntéren 1848. december közepén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 2. sz. 430–452. o.

A recenzens itt szokásától eltérően még tenne néhány megjegyzést. A kötetnek igen kiváló szakmai lektora volt; ugyanakkor a korrektúra valószínűleg elmaradhatott, mivel a fenti hibák jó részét (például a Nagy Elek-féle memorandum leközölt szövegében egy jó féloldalnyi rész felesleges ismétlődését, lásd 30., illetve 138–139. o.) el lehetett volna kerülni.

Süli Attila szinte minden munkájában törekszik a legújabb eredmények publikálására, azonban most, az ezredtörténet írása kapcsán a mellékesnek tekintett események ismertetésekor gyakrabban támaszkodott a mára már elavultnak tekinthető kiadványok megállapításaira, illetve a rövidítésekre. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a valójában inkább magyar sikerrel záruló 1849. július 2-i kökös-uzoni ütközet nála még mindig vereség (113., 120. o.), és ezt „sikerült” összemosnia a július 5-i epresterői-sepsiszentgyörgyi, valóban súlyos vereséggel járó ütközetrel (120. o.)³ Hasonló értelemzavaró rövidítésnek esett áldozatul az 1849. évi nyári délvidéki hadjárat legnagyobb magyar győzelmének, a július 14-i kishegyési ütközetnek a bevezető szakasza is (95. o.), vagy a Háromszék visszafoglalását eredményező július 17–21-i harcok ismertetése (121. o.). Sematikusknak tekinthető Bem 1849. július 31-i segesvári ütközetének leírása, ami a „régí recept” szerint az „elsöprő orosz túlerővel” igyekszik a vereséget magyarázni, bár erről már régen nincs szó;⁴ illetve itt sajnálatosan elmaradt a Székely-huszárok tevékenységének ábrázolása, noha a Daczó Zsigmond őrnagy vezette huszároknak jelentős szerepük volt abban, hogy a lengyel tábornok egyáltalán élve kikerült az összecsapásból (123–124. o.). Hasonlóképpen meghaladottnak tekinthető az elképzelés, miszerint Bem a bánági hadjáratban elszándékozott vágni a cs. kir. Leiningen-dandár visszavonulási útját – ezt utólag Czetz János találta ki visszaemlékezésében 1850-ben – így Vécsey csapataira valójában csak a további előrenyomulás miatt volt szüksége (89. o.)⁵

A szűkebb ezredtörténettel kapcsolatban két megjegyzés kívánkozik ide. Az alezredesi osztály 1849. január 21. után már nem vett részt a téli hadjáratban, mivel a székelyek kívánságára valószínűleg még január 23-án Bem a 15. (2. székely) határőr- gyalogezred 1. zászlóaljával együtt Háromszékre indította, ahol aztán mindkét alakulat feloszlott, és újra fel kellett állítani őket (79., 80–81., 106. o.)⁶ A bánági hadjáratban pedig valóban a 11. huszárezred ezredesi osztálya vett részt, de ez szemlátomást egy „vegyes” osztály volt, mivel az alezredesi 1. századból, illetve az ezredesi 2. századból állt (89. o.)⁷

³ Az események modern feldolgozására lásd *Bordi Zsigmond Lóránd*: Gábor Áron utolsó csatája. 1849. július 2. In: *Agyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára*. Szerk. *Hermann Róbert – Benkő Levente*. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 192–220. o.

⁴ Erre például lásd *Hermann Róbert*: A segesvári ütközet, 1849. július 31. In: *A magyar függetlenségi háború 1849. („Nagy csaták” sorozat 16. kötet.) Szerk. Uő.* Budapest, 2013. 55–64. o.

⁵ Erre lásd *Hermann Róbert*: Goromba tábornokok, goromba költő. A Bem–Vécsey- és a Klapka–Petőfi-affér. In: *Ki vagyok én? Ne mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*. Szerk. *Szilágyi Márton*. Budapest, 2014. 122–187. o.

⁶ Erre legújabban lásd *Kovács István*: Bem tábornok. Az örök remények hőse. Budapest, 2014. 158. o., illetve Gál Sándor ezredes 1849. február 26-i létszámkimutatását (MNL OL H2. 1849: 2170.), amely a 11. huszárezred 3. (vagyis alezredesi 1.) századát Csíkszeredán, újjászervezés és feltöltés alatt írja. Közli: *Süli 11. huszárezred*, 79. o.

⁷ Erre lásd *Hermann 2014.* 127–128. o., valamint a IV. hadtest tisztikarának névsorát. Törökbecse, 1849. július 2. MNL OL H 75. 1849: 31207. Közli: *Hermann Róbert – Németh György – Süli Attila*: Iratok Tóth Ágoston 1848–1849. évi működésének történetéhez. In: *Tóth Ágoston honvéd ezredes, a katona és a térképész*. Szerk. *Hermann Róbert – Tóth László*. Budapest, 2015. 278–291. o.

Végezetül: a recenzens ismét szembesülni kényszerült egy olyan „vándorhibával”, amely a szerző munkáiban folytonosan ismétlődik. Így ismét kénytelen leszögezni, hogy a 2. (Sándor) sorgyalozezred 1. zászlóalja (1–4. század) harcolt az erdélyi hadszíntéren, nem a 3. zászlóalj, amely ekkor a feldunai hadsereg, majd a komáromi várórség kötelékében szolgált (58–59. o., 191. jegyzet, 82. o., 300. jegyzet).⁸

A fent említett hibákért egyértelműen kár, mert csökkentik ennek az egyébként alaposan megírt munkának az értékét. Ennek ellenére a recenzens csak ajánlani tudja ezt az úttörő munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni a 11. huszárezred székely legényeinek helytállásával a szabadságharc embert próbáló küzdelmeiben.

Kemény Krisztián

SÜLI ATTILA

A 15. (MÁTYÁS) HUSZÁREZRED TÖRTÉNETE

(*‘48as Könyvtár sorozat, Line Design Kiadó, Budapest, 2019. 288 o. ISBN 978-963-480-010-1*)

Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc irodalma az elmúlt két évben a 170. évfordulónak köszönhetően ismét jelentősen bővült, és akár azt is hihetnénk, hogy a „Nagy Év” kapcsán tudásunk teljes. Ám még mindig számos olyan terület van, ahol további kutatásokra szorulunk. Így van ez a honvédsereg alakulatainak, különösen az újonnan alakított, 13–18. honvéd huszárezredek történetével kapcsolatban is. Noha a régi, cs. kir. huszárezredek még 1914 előtt majd mind megírták a saját történetüket (bár az 1848–1849-es események leírását, amelyben többségük a „lábadó” oldalon harcolt, érhetően nem vitték „túlzásba”), addig előbbieik kapcsán – néhány résztanulmányt leszámítva – eddig csak egyetlen, áttekintő jellegű munkával rendelkezünk.¹ Ezért is fontos, hogy most Süli Attila hadtörténész egy egész kötetben állított emléket a legendás, erdélyi alapítású 15. (Mátyás) huszárezrednek.

Ahogy az előszót jegyző Hermann Róbert, a sorozat szerkesztője is írja, a ’48-as kutatások kezdettől számos problémával küszködtek; például az elsődleges bécsi hadilevéltári forrásanyag csak az események után jó 70-80 éves késéssel vált hozzáférhetővé. Ezt követően pedig elsősorban a politikátörténeti megközelítés vált uralkodóvá, a had- és alakulat-történeti kutatások lényegében fáziskéséssel kezdődtek, és e területen a mai napig sok az adóság. Ezért is öröndetes ennek az új kiadványnak a megjelenése.

A bevezetőben Süli Attila előbb röviden összefoglalja az 1848-as erdélyi cs. kir., illetve honvéd alakulatokra vonatkozó munkákat, forrásokat, majd kifejezetten a 15. huszárezred szempontjából veszi górcső alá ezeket és megállapítja, hogy ez utóbbi esetében (különösen a visszaemlékezések szempontjából) az átlagnál jobb a forrásadottságok, amelyek jelentősen megkönnyítették könyve elkészítését.

⁸ A 2. sorgyalozezred 1. és 3. zászlóalja eltérő sorsára összefoglalóan lásd *Kemény Krisztián*: „Sorgyalogosok kontra határőrök” – avagy a rajtaütés művészete. (Marosény, 1849. február 6., Pozsonyeperjes, 1849. február 7.) Peremirat. Köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára. *Haditörténelmi Közlemények*, 126. (2013) Különszám. 102–111. o.

¹ *Csikány Tamás*: A 16. (Károlyi) huszárezred története. In: Kecskemét is kiállítja... Kecskemétiek a szabadságharcban II. Szerk. *Székelyné Kőrösi Ilona*. Kecskemét, 2002. 131–162. o.

A kötet első fejezete a huszárezred 1848-as megszervezésének előzményeit, folyamatát mutatja be. A szerző előbb vázolja Erdély politikai és katonai viszonyait 1848 tavaszától október elejéig, majd a honvédsereg huszárságának szerkezetét és felépítését ismerteti. Ezt követi az első alegység, a kolozsvári önkéntes lovasscsapat (később 1. őrnagyi osztály) megalakulásának a bemutatása, amely gróf Mikes Kelemen, illetve gróf Bethlen Gergely 1848. július 11-i felhívása következtében jött létre. A két gróf tevékenységének, valamint a magyar és a cs. kir. hatóságok támogatásának köszönhetően ez az eredetileg egy századnak tervezett csapat hamar osztállyá nőtt, amit november elejéig lényegében teljesen sikerült feltölteni, felszerelni és kiképezni. Az ezred zömét alkotó négy székelyföldi osztály esetében ezt már nem lehetett elmondani, noha itt a szervezést a Kossuth Lajos akkori pénzügyminiszter bizalmi emberének számító Berzenczey László irányította kormánybiztosi minőségében. Az igencsak agilís, már '48 előtt is az erdélyi reformerek közé számító maroszéki képviselő 1848. augusztus 17-én személyesen Kossuthtól kapott megbízást arra, hogy a székelyek között egy 1500-3000 főre menő szabad könnyű lovassereget („Kossuth-lovagok”) szervezzen, ami a későbbi elképzelések szerint egy 10 (vagy 12) százados, 1500 fős huszárezredből, egy 1200 fős gyalogzászlóaljából, egy hatfontos gyalog- és egy fél lovasütegből, valamint utászosztágból állt volna. Ebből azonban – az anyagi és pénzügyi problémák miatt – végül csak a lovasság állt fel, mely utóbb a 15. (Mátyás) huszárezred néven sorolt be a honvédség állományába. Noha Berzenczey az adott körülmények között igyekezett minden tőle telhetőt megtenni, és 1848. október közepére Székelyföldön fel is állt a négy tervezett osztály, ezeknek azonban csak egy része volt felszerelve és felfegyverezve. Így a legnagyobb sikernek alighanem az tekinthető, hogy az eredetileg önálló kolozsvári osztályt is sikerült az alakulatba beolvasztani.

A második fejezet a Mátyás-husárok 1848-as őszi harcaival foglalkozik. A szerző itt előbb a kolozsvári osztály szeptember–november hónapok alatti szereplését ismerteti, és joggal állapítja meg, hogy a csapat mind a román felkelők, mind a reguláris cs. kir. csapatok ellen helytállt a Nagyenyed–Torda–Kolozsvár körzetében megvívott összecsapásokban. Mindez azonban már nem volt elmondható az agyagfalvi székely gyűlés után létrejött székely tábor keretében működő huszárosztályokra nézve. A felszerelési problémák miatt a harcokban csak a maroszéki osztály és az udvarhelyi osztály egyik százada vett részt, ám az 1848. november 5-i marosvásárhelyi vereség után jobbára ezek is felbomlottak. A székely székek zömének cs. kir. megszállása, illetve pacifikációja pedig az ott hon maradt husárok felszerelését is megakasztotta. A fejezetet a szabadcsapat-szervezés magyarországi visszhangjainak ismertetése, a szervezés eredményeinek összegzése zárja.

A harmadik fejezet a 15. huszárezrednek az 1848–1849-es téli hadjáratban való szereplését mutatja be. Süli Attila itt előbb a Mátyás-husároknak a Háromszék önvédelmében vívott harcait ismerteti, ahol az ott lévő, illetve a marosvásárhelyi vereség után oda menekülő husárokból egy „vegyes” osztály állt fel, amely jobbára már megállta a helyét a jó egyhavi összecsapás-sorozatban. Ezt követi a kolozsvári osztály küzdelmeinek bemutatása, amely Kolozsvár feladásától Nagyszeben első, sikertelen ostromáig az immár József Bem tábornok vezette erdélyi hadsereg majd minden fontosabb ütközetében részt vett, és egyenletesen jó teljesítményt nyújtott. Noha 1849. január 21-én Nagyszebennél parancsnoka, gróf Mikes Kelemen ezredes is elesett, ez az alakulat harci szellemét egyáltalán nem törte meg, és a felszabadított területeken megkezdődött a teljes ezred újjászervezése.

A negyedik fejezet a Mátyás-huszároknak az Erdély felszabadítását eredményező harcokban mutatott részvételét részletezi. A szerző itt mind az erdélyi főseregnél, mind a székelyföldi csapatoknál szereplő huszárok küzdelmeit igyekszik részletekbe menően ábrázolni. A sorsdöntő ütközetekben (Vizakna, Piski, Medgyes, Nagyszeben, Feketehalom) a Mátyás-huszárok minden esetben kitüntették magukat; így nem csoda, hogy a hadjárat végére a kortársak joggal a legjobb „régí” huszárezredekkel együtt emlegették őket.

Az ötödik fejezet a „bánsági intermezzót”, a következő ennek folytatását, az 1849. nyári délvidéki harcokat ismerteti. 1849. április közepén ugyanis Bem – Kossuth kormányzó kérésére – egy közel 10 000 fős hadtesttel indult a Bánság felszabadítására. Ennek az erőnek a részeként került az ezred 1. őrnagyi osztálya, illetve a 2. őrnagyi 2. század is a Délvidékre. A Mátyás-huszárok becsülettel végigharcolták mind a bánsági, mind a nyári hadjáratot, noha utóbbiban már csak az 1. őrnagyi osztály vett részt a helyőrségi feladattal hátramaradó Bánffy-hadosztály alárendeltségében. A huszárok tavaszal kitüntek Temesvár zárolásánál és a Fehértemplom körüli harcokban, a nyáron pedig a bácskai összecsapásokban, főleg a kishegyesi ütközetben vitézkedtek, és ott voltak a temesvári döntő csatavesztésnél is.

A hetedik fejezet az erdélyi békeidőszakot mutatja be a Mátyás-huszárok szempontjából 1849. április közepétől június közepéig. Miközben a szövetséges erők már készültek a Magyarország elleni invázióra, a magyar fél is igyekezett erőit növelni; így volt ez Erdélyben is. Az erdélyi hadsereg megerősítésének a részeként került sor a 15. huszárezred feltöltésére is, amelynek létszáma június közepére már elérte az 1377 főt, és 4 táborigi osztálya mellett immár egy 5. (tartalék) osztállyal is rendelkezett. Ám ebből az impozáns számból 600 fő egyáltalán nem rendelkezett fegyverrel, míg közel 225 fő nyeregszer számmal sem. Így az alakulatnak valójában alig több mint a fele volt egyáltalán bevethető; az újonc huszárok és lovak kiképzettsége pedig szintén hagyott maga után kívánnivalót az ezred tisztikarának minden erőfeszítése ellenére is.

Ez már előrevetítette az 1849. nyári erdélyi hadjárat végeredményét, melynek eseményeit a nyolcadik fejezetből ismerhetjük meg. A szerző részletesen végigviszi olvasóit a hadműveleteken, ahol a Mátyás-huszárok a különböző magyar hadosztályok között lényegében századonként szétosztva vették fel a harcot a szövetséges túlerővel és morzsolódtak fel az egyenlőtlen küzdelemben. Noha a 15. huszárezred tagjai például a besztercei hadosztály küzdelmeiben, valamint Nagyszeben 1849. augusztus 5-i visszavételénél is kitüntek, ez már nem tudott új fordulatot adni a háború menetének, így a huszárok végül részben Dévánál, részben pedig Zsibónál tették le a fegyvert a szabadságharc végén. Ezt a részt az ezred tisztikarának részletes bemutatása és elemzése, majd az összegzés zárja le.

A kötet közel egyharmadát kitevő okmánytár 87 iratot tartalmaz, amelyek 1848 júliusától egészen a következő év nyaráig segítik megismerni az ezred megszervezését és harcait. Ezek közül méreteiben és tartalmában is kiemelkedik az erdélyi szabad lovas sereg kiképzési szabályzata 1848 szeptemberéből, amelyből mindenki képet alkothat magának a korabeli lovas katona egyéni és kötelékben való kiképzésének bonyolultságáról és nehézségeiről. Hasonlóan érdekesek többek között az ezred egyéni kitüntetései javaslatai 1849 júniusából.

Az igényes kiállítású, számos képpel, grafikával és táblázattal ellátott kiadványt bibliográfiának is beillő rövidítésjegyzék, valamint név- és helynévmutató zárja.

A kötetben a következő nyomdahibák, elírások és tévesztések vannak. A tartalomjegyzékben, az okmánytárban a 76. okmánynál szereplő címszövegben a „nem képtelen” szóösszetétel értelemzavaró (10., 259. o.). A 11. honvédszászlóalj krónikása előfordul Csehi Szigeti Miklósként, illetve Szigethy Miklósként egyaránt (14. o., 5. jegyzet, 276. o.). Szalay Elek Mátyás–huszár visszaemlékezésének valóban csak az első fele jelent meg dr. Lenkefi Ferenc gondozásában 1993-ban (HK, 106. évf. 1. sz., 145–173. o.), de ugyanő megjelentette a befejezését is 2017-ben (HK, 130. évf. 3. sz., 816–826. o.) (17. o., 22. jegyzet). Az erdélyi cs. kir. hadsereg 1848-as állapotát bemutató táblázatnál a „rendszeresített állomány” helyett talán célszerűbb lett volna „rendelkezésre álló állományról” beszélni, hiszen például egy magyarországi sorezredi zászlóalj „rendszeresített” tábori létszáma 1416 fő volt (23. o.). A Székely határőr-nyalogság „messze hordó puskáival” kapcsolatban a jobb érthetőség kedvéért meg lehetett volna jegyezni, hogy itt valószínűleg a határőr-lövészek huzagolt csövű, 1842 M kamrás puskáiról van szó (82. o.). Háromszék levéltárában nem „arany csákányokat”, hanem aranyat és egy csákányt őriztek (91., 241. o.). A cs. kir. Schurttner-dandárnak északról a Székelyföldre való vezénylése nem meglepettette, csak tovább növelte az erdélyi határszélen kialakult magyar erőfölényt, mivel József Bem tábornok hadteste még az előbbi cs. kir. alakulatok maradása esetén is kétszeres túlerőben lett volna (95. o.). A 102. oldal 567. jegyzetének szövege („Visszatérve”) valószínűleg elírás. Bem serege 1849. február 4-én Vizaknánál valójában nem 2000 fő, hanem nagyjából a duplája volt (115. o.). A két Mátyás-huszár futárszolgálatának története inkább az 1849. január 21-e előtti időszakra, mintsem az utána datálható, hiszen Nagyszeben ostroma előtt tartózkodott egy olyan magyar tábor (mégpedig Czetz vezetésével) Torda–Balázsfalva körzetében, aminek a Kress-svalizserek is a tagjai voltak (117–118. o.). Piskiné az 55. és nem az 53. honvédszászlóalj harcolt (123. o.). A királynémeti ütközet 1849. február 18-án és nem 17-én zajlott le (127. o.). Bem 1849 áprilisában nem tervezte bekeríteni a cs. kir. Leiningen–dandárt; ezt visszaemlékezéseiben Czetz János csak utólag találta ki (137. o.). A Vaskapuban létrehozott vizierőmű természetesen 1872-ben és nem 1872-ben épült (143. o., 719. jegyzet). A Rózsa Sándor-féle csapat felbukkanása 1849 tavaszán Temesvár ostrománál érdekes történet, ám az egységet még 1848. november 27-én feloszlatták, és nincs hivatalos dokumentum arra nézve, hogy újra alkalmazták volna őket (144–145. o.). 1849. júniusában a Délvidékről nem az ellenség, hanem a magyar hadvezetés szándékozott 12 000 főt a főhadiszintre indítani (146. o.). Az 1849. július 14-i kishegyesi ütközet előzményeinek ismertetésénél az időrend kissé felborult, és magának az összecsapásnak a bevezető szakasza is hiányzik (150–152. o.). Az idézett visszaemlékezésben említett huszárezredek közül a többség (1., 6., 11., 13., 16.), illetve a lengyel légió ulánusai nem vettek részt a kishegyesi ütközetben (152. o.). Az 1849. augusztus 5-én lezajlott összecsapás helyes elnevezése szőregi, nem pedig szegedi csata (154. o.). Ivan Fjodorovics Paszkievics orosz tábornagy neve helyesen Ivan Fjodorovics Paszkevics (156. o.). Az erdélyi hadsereg lovasságát bemutató táblázatnál a századok és az állomáshelyek rovatai felcserélődtek (157–158. o.). Az 1849. július 2-i kökös-uzoni ütközetben az orosz csapatokat Adlerberg vezérőrnagy, nem pedig Hasford altábornagy vezette, és itt inkább magyar siker született, semmint orosz (168. o.). A 15. huszárezred 5. (tartalék) osztálya harcainak ismertetésekor kimaradt az 1849. július 31-i segesvári ütközet megemlézése (169. o.). Az 1849. augusztus 5–6-i, Nagyszeben környéki összecsapásokban a cs. kir. erők nem vettek részt (175. o.). Az okmánytárnál (valószínűleg az utólagos irat-

beszúrások miatt) a hivatkozások néhol elcsúsztak: például a 215. oldal 66. jegyzetében említett 29. irat valójában a 31. számú; a 269. oldal 183. hivatkozása pedig egyszerűen eltűnt. Végezetül: Czetz 1850-ben Hamburgban megjelent munkájának teljes címe: *Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849.*

A fent említett hibák ellenére a recenzens ajánlja ezt a valóban alapos kutatásokra épülő munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni a legendás 15. (Mátyás) huszárezred katonáinak az 1848–1849-i évi szabadságharcban mind az erdélyi, mind pedig a délvidéki hadszíntéren nyújtott kiváló teljesítményével.

Kemény Krisztián

HERMANN RÓBERT (FŐSZERK.)

**AZ ISMERETLEN GÖRGEI
KIÁLLÍTÁS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN,
2019. JANUÁR 15. – JÚNIUS 23.**

(Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019. 445 o. ISBN 978-615-5978-06-7)

Görgei Artúr a XIX. századi magyar történelem egyik legnagyobb formátumú személyisége és egyben legkiválóbb magyar tábornoka. Az őt megillető helyet azonban sokáig nem foglalhatta el a nemzeti köztudatban; ezt először az 1849 után igaztalanul ráaggatott „áruló” címke, majd némi konszolidációs időszak után ennek 1948–1949-ben felmelegített, „marxista” változata akadályozta meg. Egészen az 1980-as, 1990-es évekig kellett várni arra, hogy a történettudomány tisztázza 1848–1849-ben játszott valódi szerepét és elismerje teljesítményét. Ám a fentiek miatt a közgondolkodásban még mindig vegyes a megítélése, és épp ezért részletes, egész életpályáját feldolgozó, modern életrajz sem született még róla. A fenti kiállítás és az ezt bemutató, a tárlat eredményeit összefoglaló kötet nemcsak kiállítási katalógus egy felvezető tanulmánnyal, hanem hat tanulmányt is tartalmaz, amely e gazdag életút bemutatására tesz kísérletet.

Ahogy Varga Benedek, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója is írja a kötet bevezetőjében, az intézmény régi adósságát törlesztette. Noha 1916 májusában Görgei Artúrt a halála után éppen itt ravatalozták fel, innen kísérték utolsó útjára, valamint a hozzá tartozó relikviák gyűjtésében, illetve megőrzésében és feldolgozásában is mindig jeleskedett a múzeum, a fent említett viszonyok miatt önálló kiállítást eddig nem szentelt a személyének. Most azonban ez megtörtént, ami egyszerre célozza a modern történettudomány tábornokkal kapcsolatos álláspontjának minél szélesebb körben való terjesztését, valamint magának a „Nagy Évnek”, 1848–1849-nek a minél alaposabb megismertetését, hiszen utóbbi volt a magyar modern polgári állam eredője.

A következő rész magának a kiállítás főszereplőjének a pályafutását mutatja be. Hermann Róbert történész, akinek a tábornok rehabilitálásában játszott szerepe elévülhetetlen, áttekinthető, mégis részletgazdag pályáivet igyekszik húzni a toporci kúriától a Nemzeti Múzeum rotundájának halotti ravataláig. Szinte minden fontos Görgei életútját meghatározó fordulópontonról szó esik. Így olvashatunk a család kettős, nemesi-polgári identitásáról, Artúr kapcsolatáról szüleivel és három testvérével, a némileg anyagi kényeszerből következő katonáskodásról, a tudatosan vállalt magyarságáról, a saját elhatáro-

zásból eredő kémikusi pályáról, ahol első sikereit aratta, házasságáról Adéle Auboinnal, majd a hazatérésről 1848 tavaszán. Életének ezt követő időszaka a legjobban ismert, ám itt is új értelmezésben értesülhetünk a honvédségbe való belépésének körülményeiről, az első, hadianyaggyártást érintő megbízatásokról, gróf Batthyány Lajos miniszterelnökkel és Kossuth Lajossal való kapcsolatáról, a „Zichy-ügyről”, első parancsnoki ténykedéséről, tábornoki megbízatásáról és persze hadjáratairól a téli visszavonulástól a tavaszi hadjáraton át egészen a nagy nyári visszavonulásig, s az őt megbélyegző világosi (szőlősi) fegyverletételig. Az ezt követő 67 életév a nagyközönség számára talán a legkevésbé ismert; itt olvashatunk a klagenfurti száműzetés gyötrelmeiről, az árulási váddal való megküzdésről és az ehhez kapcsolódó publikációs tevékenységről, a kiegyezés utáni hazatérésről, a sikertelen munkakeresési kísérletekről, a családi élet megbomlásáról, a rehabilitációs mozgalomról, a „visegrádi évekről”, az „élő vértanú” haláláról és temetéséről. Ezt a részt az árulási vád magyarázata és utóéletének leírása zárja.

A következő fejezetet Radnóti Klára főmuzeológus jegyzi. Itt kerül bemutatásra a tulajdonképeni kiállítás, amelynek célja Görgei Artúr valós alakjának, pályafutásának, változó megítélésének bemutatása volt. A kiállítás egy markáns ellentéppárral indított: a bejáratnál ugyanaz a Kossuth Lajos nevezi 1848. november 9-én a „szabadság hű szolgájának” a tábornokot, aki szűk egy évvel később „ő a hazának gyáván hóhérjává lön” váddal illeti a vidini levélben. Ezt követte Görgei pályafutásának felvázolása a családi gyökerektől a szabadságharcon át egészen az élete végéig tartó kényszerű „belső száműzetésig”, majd a különböző korok vele kapcsolatos eltérő értékítéletei is bemutatásra kerültek egészen a jelenkorig. A kiállítás, amelybe szinte minden nagyobb magyar közgyűjtemény (MNM, HM HIM, MNL OL, OSZK, PIM, BTM, MNG stb.) adott anyagot, nemcsak különböző tárgyakkal, relikviákkal, képekkel, térképekkel, terepasztalokkal, ruhákkal, szobrokkal és szövegekkel igyekezett lekötöni, illetve vezetni a látogatót, hanem a legújabb audiovizuális eszközökkel is. Így többek között látható volt az idős Görgei hajóúttjáról készült korabeli film, meghallgatható volt számos híresség róla alkotott véleménye, érintőképernyős megoldások szolgálták a további információkra vágyók, illetve a fiatalabb, játékosabb kedvű látogatók igényeinek kielégítését. A tárlat végén szereplő hagyományos vendégkönyv bejegyzései pedig jól tanúsították a kiállítás sikere mellett, hogy még sok munka vár a magyar tudományosságra, amíg a tábornok alakja és tettei méltó módon beépülnek a hazai közgondolkodásba. E részhez kapcsolódik a kiállítás katalógusa, amely összesen 418 tételt tartalmaz, melyek döntő többségét be is mutatja. Az ismertebb darabok mellett pedig olyan ritkábban látott relikviák szerepelnek benne, mint például a Caroline von Moro által a klagenfurti száműzöttről rajzolt, szeretetteljes karikatúrák, Görgei Artúr szipkája, vagy a tábornok egyik tisztelője, Kozma Andor által Görgei 90. születésnapjára ajándékozott koszorú.

A kötet második felét összesen hat tanulmány alkotja, melyek Görgei Artúr pályafutásának kevésbé ismert részleteit és a vele kapcsolatban létrejött művészeti alkotásokat mutatják be. Az első Görgei vegyészeti tevékenységét ábrázolja 1848 előtt, alatt és után. A szerző, Riedel Miklós professzor előbb felvázolja, milyen előzmények után választotta hőse a katonai szolgálatból való kilépés után a kémiát vizsgálódása tárgyául, majd a prágai egyetemi tanulmányok, a mentor, a híres Josef Redtenbacher professzor bemutatása után rátér Görgei kókuszszírral kapcsolatos kutatómunkájára. A XIX. század első felében a szerves savak és zsírok vizsgálata a szerves kémia egyik fő kutatási területe volt. Görgei

tevékenysége, melynek során a fenti anyagban sikerült azonosítania a mirisztinsavat, illetve a palmitinsavat, valamint tudományos módszere az etil-laurinát előállítására és a laurinsav olvadáspontjának, illetve a bárium-laurinát oldhatóságának meghatározására forradalmi eredménnyek minősült a korban. Ily módon kutatásairól szóló cikke megjelent a bécsi Tudományos Akadémia közleményeiben, valamint egy neves kémiai szaklapban, illetve ő lett az első magyar kémikus, akinek munkájára nemzetközi hivatkozások történtek. Noha a lebergi egyetemről asszisztensi állásajánlat is érkezett, 1848 tavaszán pedig maga Görgei igyekezett elhelyezkedni a pesti egyetem kémia tanszékén, végül mégis katona lett, de egy gyutacsgyár tervének elkészítésekor kamatoztatta kémiai ismereteit is. 1849 után Klagenfurtban is próbálkozott kémikusi pályafutásának folytatásával, de ezt előbb a cs. kir. szervek, majd 1867-es hazatérése után itthoni elutasíttósága akadályozta meg. Élete vége felé érdeklődése csökkent a téma iránt, de a természettudományos, illetve a kémiai szakfolyóiratoknak előfizetője maradt. A fejezet zárásaként Riedel ismerteti a szakma értékelését és emlékeztet, joggal jegyzi meg, hogy Görgei személyében egy igencsak tehetséges vegyész vesztett a magyar kémia tudomány, aki azonban hadvezéri pályafutása során (ahogy maga is mondta) végül hasznát vette tudományos gyakorlatának és módszereinek.

A második tanulmány Vajda László művészettörténész Görgei alakjának a képzőművészetben való ábrázolását ismerteti. Ahogy a szerző is írja, a tábornok emlékezete az elmúlt 170 év alatt jelentősen befolyásolta, hány és milyen ábrázolás készült róla. A szabadságharc végéig közel 70 rajzon és metszeten szerepelt, ezt azonban hosszú szünet követte a századfordulóig, amikor ismét megszapordtak a róla készült művek. Halála után 1945-ig csak néhány emléktábla, illetve a budai várban felállított lovasszobra emlékeztetett rá, majd újra „árulóvá” válása után ismét (el)hallgatás következett, noha meglévő ábrázolásait összegyűjtötték és ismertették. 1990 után ismét új művekkel gyarapodhatott ikonográfiája, noha különböző szakmai színvonalon. Vajda ezt követően három csoportban (fiatalkori, időskori, illetve emléket megőrkítő alkotások) mutatja be a műalkotásokat. Megállapítja, hogy magát a gyakorló hadvezért igen ritkán ábrázolták valóságos módon, ellentétben az időskori alkotásokkal, az emléket őrző műveknél pedig elég vegyes a kép. A tanulmányhoz kapcsolódó katalógusban összesen 95 tétel szerepel, amely az összes jelentősebb művészi alkotást (festmény, grafika, érem, halotti maszk, szobor, dombormű, bélyeg) felöleli, Barabás Miklós és Orlai Petrich Soma képeitől egészen a szabadságharc 150. évfordulójára kiadott 24 forintos bélyeg Görgei-portréjáig.

A harmadik tanulmány Lengyel Beatrix főmuzeológus írta: Görgei fotókon való ábrázolásait mutatja be. Az ismert alkotások időbeli eloszlása ebben az esetben is egyenetlen: míg 1849-ből mindössze egy-két fotográfia, a Strelisky Lipót által készített dagerrotípiák ismertek (ezek is csak másolatban) és a klagenfurti időszakból sincs sokkal több, addig az idő előrehaladtával folyamatosan növekszik ezek száma. A csúcspontnak itt is a századforduló körüli időszak tekinthető, amikor számos műtermi és az agg „diktátort” otthonában, szerettei, illetve barátai körében bemutató műalkotás készült. Ezek történetét részletesen ismerteti Lengyel Beatrix, aki munkáját két aránylag kevésbé ismert fotóval (Görgei Visegrádon séta közben a Dunánál, illetve a beteg Görgei toloszékben ápolójával) zárja.

A negyedik tanulmány Szilágyi Márton irodalomtörténész tollából Görgei magyar költészetben való megítélését vázolja a XIX. század második felében. A szerző ismerteti, hogy a magyar irodalomban milyen gyorsan vált a szabadságharc mitologikus küz-

delemmé, vagyis a jó és a rossz harcává, majd ebből a szemszögből mutatja be Görgei alakjának, szereplésének értékelését. Az „áruló-mítosz” kialakulásában ugyanis jelentős szerepe volt ennek a véletemes felfogásnak, és ebből eredtek olyan, egyébként értékes irodalmi alkotások is Világos után, mint Vörösmarty Mihály: *Görgeinek híják a silány gazembert...* vagy Bajza József: *Honáruló* című versei is. Noha az 1850-es években született néhány Görgeit védelmező munka is (például Szász Károly: *Görgei Artur*), az általánosan elítélő felfogás a magyar lírában egészen a század 70-es, 80-as éveig megmaradt, és csak Gyulai Pál és baráti körének fellépése kezdte megváltoztatni a helyzetet az irodalom berkein belül.

Az ötödik tanulmány immár a szépirodalom Görgei-képét ábrázolja 1900 és 2019 között. Zimonyi Zoltán irodalomtörténész előbb az agg diktátor körül élete utolsó évtizedeiben kialakult irodalmi kört ismerteti, majd a XX. század vele kapcsolatos lírájának felvillanása után a tábornok alakját megrajzoló, jelentősebb prózai munkákat mutatja be Sárközi György: *Mint oldott kéve* című regényétől Illyés Gyula: *Fáklyaláng*, Németh László: *Az áruló* című, közgondolkodást meghatározó drámáin keresztül egészen Kerékgyártó László György: *A magyar példakép* című, a közelmúltban megjelent munkáig. A szerző minden egyes írást külön elemez, megvilágítva, hogy az adott kor, illetve maga a szerző személyisége hogyan alakította a munka Görgei-ábrázolását. Végezetül néhány jelentősebb író (Arany László, Herczegh Ferenc, Krúdy Gyula, Ottlik Géza, Móricz Zsigmond) véleményét villantja fel az „élő vértanúról”.

Az utolsó tanulmányt Deák-Sárosi László filmesztéta jegyzi, Görgei Artúr filmekben való megjelenését mutatja be. A szerző előbb a maga Görgeivel és sorsával kapcsolatos véleményét osztja meg velünk, majd sorba veszi a tábornokot ábrázoló dokumentum-, illetve játékfilmeket, tévéjátékokat és tévéfilmeket. Ezeket, valamint megvalósításuk körülményeit is részletesen elemzi, és számos kulisszatitkot mond el e munkák létrejöttéről, a színészválasztásokról, az irodalmi és színpadi művek filmes adaptálásának korabeli nehézségéről. Véleménye szerint Görgei filmes megszemélyesítésére csak az 1953-ban elkészült *Föltámadott a tenger* című munkában sikerült megfelelő színészt találni (ekkor Szakáts Miklós alakította a tábornokot), ám a marxista történet szemlélet miatt nem sikerült reális képet rajzolni róla. Éppen ezért ideje volna már egy modern szemléletű nagyjátékfilmmel is adózni Görgei személyiségének és sorsának.

Az igényes kivitelezésű, számos kiváló képpel, grafikával, és modern térképpel díszített kiadványt egy rövidítésjegyzék, a kötet szerzőinek, illetve a kiállítás készítőinek, valamint az őket támogató szervezeteknek a felsorolása zárja.

A kötetben előfordulnak nyomdahibák, elírások és tévesztések is. Görgey György Doloviczenyi Anna Máriának nem a fia, hanem csak az unokája volt (11. o.). 1849. január-februárjában a Komáromot védő VIII. hadtest megközelítőleg 12 000 és nem 8000 fővel, a Horváth-Benitzky-dandár 2000 és nem 1000 fővel, a Damjanich-hadosztály 5500 fővel, illetve 20 löveggel, míg a Vécsey-hadosztály 6500 fővel, illetve 21 löveggel rendelkezett az ábrázolt körülbelül 5000 fő és 16 löveg helyett. Az alsóturceki ütközet pedig január 16–17-én, és nem csak 16-án zajlott (30. o. és a 92. o. térképe). 1849. április-májusában a VIII. hadtest nagyjából 10 000 és nem 8000 fővel, az Asbóth-hadosztály pedig kb. 1700 fővel, illetve 14 löveggel és nem 2500 fővel és 8 löveggel rendelkezett (38. o. és a 96. o. térképe). A németági (újsági) ütközet 1849. augusztus 10-én és nem 11-én volt, míg az 1849. július 25-i felsőzsolcai és a július 26-i körömi ütközetek ábrázolása elmaradt (47. o.

és a 109. o. térképe). Az 1848. decemberi eseményeknél a december 11-i budetini ütközet inkább döntetlen volt, mint cs. kir. győzelem. A komáromi VIII. hadtest nagyjából 12 000 fővel rendelkezett, míg a december 16-i parndorfi, illetve vulkapordányi összecsapások, valamint a december 18-i mosoni és az 1849. január 3-i tétényi ütközetek ábrázolása lemaradt (91. o. térkép). Az április 6-i isaszegi csata ábrázolásánál megjegyzendő, hogy a cs. kir. Mihić- (korábban Dietrich-) dandár és a Sternberg-lovasdandár fele nem a harctéren, hanem Monornál volt aznap (97. o. térkép). A II. hadtesthez a 39. (Dom Miguel) soryalozozred 1. és nem 2. zászlóalja tartozott (100. o. térkép). Az 1849. július 15–17-i második váci csatát ábrázoló térképek sorrendje kissé összekeveredett (110–112. o.). 1849 augusztusának közepén az észak-erdélyi magyar erők létszáma nagyjából 3-4000 fő lehetett és nem 8000 (113. o. térkép). Répásy (és nem Répássy) Mihály vezérőrnagy a hadügyminiszterium és nem a külügy osztályfőnöke volt (135. o., 43. jegyzet). Az általános katalógus 178. oldalán szereplő 146–147. tételeknél a tárgyleírások felcserélődtek: valójában a 146. tétel az 1824 M német lovassági altiszti pallos, míg a 147. tétel az 1845 M lovastiszti szablya (utóbbira lásd még a 85. tételt). A képzőművészeti katalógus 92. és 93. tételeinek tárgyleírásai szintén felcserélődtek (340–341. o.) Száraz György: *A nagyszerű halál* című munkájának ismertetésében Leiningen–Westerburg Károly egyszerre bízik magas rokonságában, illetve illúziótlan sorsát illetően, ami önellentmondás (389. o.). Végül, a HL rövidítés feloldása nem Hadtörténeti, hanem Hadtörténelmi Levéltár (443. o.).

A fenti hibáktól eltekintve a recenzens csak ajánlani tudja ezt a nagyon színvonalas munkát mindenkinek, aki meg akar ismerkedni a „valódi” Görgei Artúrral, a hadvezérrel, a polgárral és a magánemberrel, aki hol tetteleg, hol csak „élő vértanúként”, de mindvégig hűségese szolgált tudatosan választott hazáját.

Kemény Krisztián

HEGEDŰS JÁNOS – VENDREI (ASCHERMANN) FERENC

KISS ERNŐ ALTÁBORNAGY, „A BÁNSÁGI NÁBOB”

(Line Design, 2018. 318 o. ISBN: 973-963-480-008-8)

Hermann Róbert szerkesztésében 2018-ban jelent meg az *Aradi Vértanúk* sorozatban a negyedik kötet, amely Kiss Ernő (1799–1849) honvéd altábornagy, aradi vértanú életét mutatja be. Ez a könyv több szempontból is érdekes, hiszen egyfelől egy szakmailag szerkesztett forráskiadvány, másfelől tanulmánykötet is, amely okmánytárral zárul.

Érdekes a címválasztás, hiszen Kiss Ernőt, „a bánási nábob”-ot nevezi meg a szerkesztő, vagyis egy olyan tisztre utal, aki az egykori Magyar Királysághoz tartozó Bánási/Bánát gazdag földrajzi, történelmi régió egyik személyisége volt. (A hangzatos címadás kétségtelenül emlékezni kívánt Jókai Mór *Egy magyar nábob* című regényére.) Ha megnézzük Kiss Ernő származását, összeáll a kép, ugyanis a „főhős” egy vagyonos örmény család sarja volt, aki Temesvárott született. Vélhetően innen ered a címösszetétel.

Miért is indokolt egy ilyen munka kiadása? Egyszerűen azzal magyarázhatjuk, hogy a történettudomány mind a mai napig adósa a magyar társadalomnak az aradi mártírok életének szakszerűen feldolgozott biográfiáival, amint ezt Katona Tamás is megemlítette még 1979-ben *Az aradi vértanúk* című kötetében (5. o.): „...az aradi vértanúk többségé-

ről mindmáig nem született kritikái, alap kutatásokon nyugvó életrajzi munka.” A kötet ismertetőjéből megtudhatjuk, hogy egy sokszínű, több szempontra alapozott életrajznak készült. Célja a hiánypótlás, amely azonban még egyelőre nem alap kutatás, hanem több értekezés, tanulmány egybegyűjtött kiadása. Hermann Róbert közzé teszi benne például Hegedűs Jánosnak 1906-ban Kiss Ernőről írt életrajzát, amely a mai helyesírás alapelvek szerint lett átírva, illetve a napjainkban használt hivatkozásokkal került közlésre.

A könyv öt fő részből és egy kiegészítő okmánytárból áll: Hegedűs János: *Kiss Ernő az aradi vértanú hős emléke* (A tábornok máig ismert legrészletesebb életrajza); Asserman Ferenc: *Nagybecskerektől Pákozdig* című írása (Kiss Ernő segédtisztjének visszaemlékezése parancsnokának szabadságharc alatti tevékenységéről); Vendrei (Aschermann) Ferenc: *Kiss Ernő és Damjanich* (kéziratos emlékeanyag forrásközlése a két főtiszt kapcsolatáról); Tóth-Bence Tamás: *Kiss Ernő és a Balatonfüredi Anna-bál – ami a legendák mögött van* (Kiss tábornok tollából való leírás az első Balatonfüredi Anna-bálról, melyen a legenda szerint megismerte feleségét, szentgyörgyi Horváth Krisztinát, a főszervező lányát), valamint Gyalóky Jenő: *A perlaszi tábor megvétele* című írása, a Kiss Ernő legnagyobb diadalát bemutató tanulmány.

A kötet első nagyobb egységében nem véletlenül kapott előkelő helyet Hegedűs János Kiss Ernő életműjének felvázolásához napjainkig fontos forrásnak számító műve. Hegedűs közölte Kiss Ernő jellemzését, bemutatta a Hannover-huszárok élén töltött időszakát, elénk tárta Kiss ’48-as szerepvállalását is. Hegedűs munkásságát számon tartják, de nagybecskereki köteteknek listája mind a mai napig hiányos. A mű Kiss Ernő életműjének felvázolásához napjainkig fontos forrásnak számít, nem véletlenül kapott előkelő helyet a kötetben.

Kiss Ernő portréja kapcsán azonban lehet némi hiányérzete az olvasónak, hiszen nincs a kötetben Kiss Ernő unokája, Bobor Gyula 1879-ben megjelent *Kiss Ernő altábornagy és főhadi kormányó élete és halála* című munkája. A hiány viszont nehezen kérhető számon a könyv szerkesztőjén, mert igazi könyvritkaságról van szó, ami ráadásul kis példányszámban, magánkiadásként jelent meg és nehezen felelhető. A kiadványt sem Szinnyei, sem Petrik nem ismerte, mindössze Gulyás Pál említi meg a Szinnyei-pótlások harmadik kötetében, magyarázva, hogy a műre a Nemzeti Múzeumban akadt rá Kossuth Lajos könyvei között. Megtalálása valószínűleg értékes adalékokat szolgáltatna a Kiss Ernő portréjához, hiszen Bobor tiszta forrásokból dolgozott Kiss Ernő kivégzésének 30. évfordulója alkalmából. Az 1879-es munkában Bobor Gyula felhasználta az akkor még létező családi levéltár iratanyagát, illetve a hozzátartozók visszaemlékezései is rendelkezésre álltak. Családi alapon foglalkozott Kiss Ernő alakjával; 1891-ben egy részletesebb életrajzon dolgozott. Ennek megjelenéséről nincs tudomásunk, de az bizonyos, hogy Hegedűs találkozott Bobor kéziratával.

A kötet tartalmazza Kiss Ernő egykori segédtisztje, Vendrei (Aschermann) Ferenc visszaemlékezését Kiss Ernő délvidéki tevékenységéről, illetve Kiss és Damjanich János viszonyát is elénk tárja. E visszaemlékezések eredetileg a *Budapesti Szemle* hasábjain láttak napvilágot; e munkának köszönhetően a katona Kiss Ernőről is árnyaltabb képet kapunk. Az első memoár a *Nagybecskerektől Pákozdig* címet viseli: Kiss Ernőt, a parancsnokot mutatja be és délvidéki tevékenységét tárja elénk, a másodikban a két aradi vértanú viszonyát.

A kötetben helyet kapott Tóth-Bence Tamás balatonfüredi helytörténész munkája *Kiss Ernő és a Balatonfüredi Anna-bál – ami a legendák mögött van* címmel. A tanulmány kiegészítése Kiss Ernő portréjának, hiszen egy legendát vizsgál, mely szerint az első Anna-bálon ismerte meg későbbi feleségét, Horváth Krisztinát.

A kötet újra közli Gyalókey Jenőnek a *Századokban* 1915-ben megjelent munkáját *A perlaszi tábor megvétele* címmel. A tanulmány Kiss Ernő talán legszebb katonai sikerét tárja elénk a perlaszi tábor bevételeinek vizsgálatával. Gyalókey Jenő pontos képet festett az ütközet alakulásáról, bemutatta a terepviszonyokat és a harc menetét, függelékében közölte a perlaszi táborból zsákmányolt lőszeres, szekeres és készletek listáját, valamint az 1848. szeptember 2-i veszteségi jelentést.

Az utolsó nagyobb részbe a válogatott okmánytár került, amely a Kiss Ernővel kapcsolatos levelezéseket, okmányokat, újságcikkeket tartalmazza az 1844–1849 közötti időszakból. Olyan dokumentumok szerepelnek itt, mint például Kiss Ernő végrendelete, hadijelentései, Kossuth Lajos hozzá szóló levelei, az Országos Honvédelmi Bizotmány rendeletei, haditörvényszéki tárgyalásának jegyzőkönyve. Kiss Ernő levelei között találunk Mészáros Lázárhoz, Klapka Györgyhöz, az aradi mártírtársakhoz íródott dokumentumokat, melyek segítségével katonai portéjáról árnyaltabb képet kaphatunk. Ezeknek a primer forrásoknak a közlése a kötet értékét nagyban növeli.

A könyvben szereplő illusztrációk Hermann Róbert magángyűjteményéből származnak, s e gazdag illusztráció a kötet minőségét emeli. Összességében elmondható, hogy az egy-két helyen előforduló nyomdahiba semmit sem von le a kötet tartalmából, a mű tökéletesen illeszkedik a sorozatba, mely inspirálja a kutatókat a vértanúk sorsának alapos feltárására, az eddig ismert kép árnyalására. Az adott munka teljesítette feladatát: több nézőpontból mutatja be Kiss Ernő életét, pályáját, személyiségét, méltó emléket állítva a „bánsági nábobnak”.

Ress Zoltán

KAJON ÁRPÁD – SUSLIK ÁDÁM

A MONARCHIA KATONÁJA SCHAMSCHULA REZSŐ TÁBORNOK ÉLETE

(*Magyar Napló, Budapest, 2019. 358. o. ISBN: 978 615 5721 9 84*)

Az utóbbi években megnőtt az érdeklődés az első világháborúban szolgált osztrák–magyar tábornokok életrajzai iránt. Ebben jelentős szerepe van annak, hogy a hadtörténészek korábban viszonylag kevés figyelmet szenteltek a témának. A vonatkozó magyar biográfiák alapvetően két csoportra oszthatók: az egyikbe az illető tábornok meghatározó szerepe, illetve a szerző személyes érdeklődése indokolta a munka megírását, a másik csoportba pedig azok az életrajzok sorolhatók, ahol egy leszármazott vagy a család állt a kezdeményezés élére. Ez utóbbi sorba illeszkedik jelen életrajz is: a kötet bevezetését, valamint négy fejezetét a tábornok unokája, Schamschula György volt miniszter jegyezte, emellett tevékenyen támogatta a szerzőket.

A kötet elején Schamschula Rezső boldog békeidőkbeli életével ismerkedhetünk meg. Az 1858-ban Nagyatádon született, gyermekkorát Simontornyán töltő későbbi tábornok öt gimnáziumi osztály elvégzése után 1874-ben lett a budapesti cs. és kir. gyalogsági

hadapródiskola növendéke. 1878-ban frissen végzett hadapródként részt vett Bosznia-Hercegovina okkupációjában, de ütközetbe nem került. Schamschula 1897-ig a császári és királyi haderő kötelékében szolgált, ezt követően pályafutása végéig a magyar királyi honvédség beosztásait töltötte be. 1900-ban törzstisztté vált, majd 1914-ben, közvetlenül a világhégés előestéjén lett tábornok. Vezérőrnagyként a 82. honvéd gyalogdandár élén Schamschulát az északi hadszíntérre vezényelték.

A tűzkeresztségen a tábornok az augusztus 28-án megvívott uhnóvi csatában esett át: hasonlóan más alakulatokhoz, az ő dandárja is jelentékeny veszteségeket szenvedett. A következő nyolc fejezetben Schamschula oroszokkal szembeni harcait ismerhetjük meg: diszlokációinak megfelelően képet nyerhetünk az 1914. szeptember 11-én elrendelt általános visszavonulásról, az őszi galíciai harcokról, a kárpáti ütközetekről, az 1915. évi galíciai tavaszi–nyári hadjáratról, majd a volhíniai állásharcokról, a Bruszilov-offenzíváról. Ezen időszak alatt Schamschula csapatai is több alkalommal szinte teljesen lecserelődtek: például 1914. november 27-én a magyar királyi 41. honvédhadosztály két dandárjának – közte a 82-esek – puskalétszáma egy ezredét se érte el (96. o.).

Schamschula 1915. július 1-jén átvette a magyar királyi 41. honvédhadosztály parancsnokságát, amelyet egészen 1918 szeptemberéig töltött be. Az 1917. május 1-jén altábornaggyá előléptetett katona 1918 januárjában magyar nemesi címet kapott simontornyai előnévvel. Egységével 1916 decemberében átvezényelték a délnyugati hadszíntérre, ahol részt vett az utolsó három isonzói csatában, majd 1918 júniusában a piavei offenzívában. Itt divíziója a hadművelet egyik legnagyobb sikerének, a Montello elfoglalásának lett részese. Az a tény, hogy Schamschulát hadosztályával átvezényelték az olasz hadszíntérre az akkor már nyugodtabb keleti hadszíntérről, elismerését is jelentette a tábornok, valamint katonái addigi teljesítményének. Ezt a frissen trónra lépett Károly császár 1916. december 17-i hadosztályánál tett látogatása is jelezte, amelyre magyar királlyá történő koronázása előtt két héttel került sor.

1918 szeptemberében az altábornagyot kinevezték a cs. és kir. XXIV. hadtest parancsnokává: ezzel a világhégés végére tehát Schamschula a Monarchia tábornoki karának elitjébe lépett: dandárparancsnokból hadtestparancsnokká léptették elő az évek folyamán. Amennyiben a háború nem ér véget, 1918-ban minden kétséget kizáróan megkapta volna a gyalogsági tábornoki rendfokozatot: ezt végül három évvel később, a Horthy-korszakban ki is érdemelte, ahogy elsők között ütötték vitézzé. A tábornok a háború folyamán számos kitüntetést kapott, többek között a Lipót Rend lovagkeresztjét, valamint a Vaskorona Rend 2. osztályát is. A németek pedig a Vaskereszt I. és II. osztályával tüntették ki.

Schamschula a padovai fegyverszünet körüli káoszban olasz hadifogságba esett, ahonnan csak 1919 augusztusában térhetett haza. Sajnos az iratanyagok alapján nem volt rekonstruálható, hogy a korabeli híreszteléseknek megfelelően az olaszok valóban gondolkodtak-e magyar hadifoglyokból alakítandó és a Magyarországi Tanácsköztársaság ellen bevethető egységekben, illetve számítottak ezek vezetésében az egyik legmagasabb rendfokozatú magyar tábornokra.

A kötettel kapcsolatban felhozható legnagyobb kritika egyben a munka nagy eredményének tulajdonítható: nevezetesen a hadműveletek igen részletes feldolgozása során az *ember* Schamschula talán sokszor elveszik a részletekben. Ez azonban nem róható fel a szerzőknek hiba gyanánt, hiszen a tábornok után sem emlékirat, sem napló nem maradt

fenn, így aztán többnyire a katonai jelentésekre, információkra lehetett támaszkodni a kutatás során.

A biográfia lapjain alapvetően egy jó és tehetséges, de mindenekelőtt lelkiismeretes tábornok képe bontakozik ki, aki a legnehezebb körülmények között is erélyesen tudta irányítani csapatait – különösen igaz ez az 1915 elején vívott kárpáti téli csata, valamint az 1916 nyarán indított Bruszilov-offenzíva időszakára. 1915 nyarán egyik parancsában például így fogalmazott: „A védővonalat ismételten végigjárva, tapasztalataimat alábbiakban foglalom össze... Többször előfordult, hogy tábori őrsök, erős járőrök azzal jöttek vissza (vonultak be), hogy ellenséges rajvonal nyomul előre, vagy innen tüzet kaptak. Ez teljesen helytelen, hisz épp most kezdődik a szolgálata, most kellene megállapítani, mi jön, honnan, hová? Ne fusson hát meg gyáván az első orosz láttára, az első lövés hallatára, hátha csak egy járőr jön, hogy az éjszakán a csapatot a pihenésében zavarja... Ha valakinek egy feladatot adunk, annak azt úgy kell megmagyarázni, hogy azt meg is értse... Ha az emberek még nem érték el azt a színvonalat, amelyen állaniuk kell, úgy ez tisztán csak a parancsnokok hibája, miért nem nevelte őket arra, amire ő magát a háború megtanította” (124–125. o.). Schamschula gyakran meglátogatta az első vonalakat is, egy ízben pedig 1914 novemberében meg is sebesült. Mindent egybevetve: katonáival mindig igyekezett emberségesen bánni, ami sajnos nem nagyon volt jellemző a Monarchia tábornoki karára.

A szerzők számára további gondot jelentett, hogy a háború utolsó két évének, de különösen az 1918-as időszak ismertetése során jóval csekélyebb iratanyag alapján dolgozhattak, mint a háború első szakaszának bemutatásakor. Ez a hiátus szükségszerűen fajsúlyosabbá tette Schamschula dandárparancsnoki időszakának tárgyalását.

Mindezen tényeknek megfelelően a monográfia nem pusztán a tábornok életébe enged bepillantást, hanem ezen keresztül az általa vezetett alakulatok háborús működését is megismerhetjük – különösen igaz ez a m. kir. 41. honvéd gyaloghadosztályra. Ilyen alappal első világháborúban szolgált magyar alakulat történetét csak az 1945 előtti időszak során dolgoztak fel. Mindent összevetve, a monográfia klasszikus – ugyanakkor ma kevésbé divatos – hadtörténeti munka, amely nem könnyű olvasmány. Az olvasó olyan ismereteket szerezhet e kötetből, amelyek a világháború egészben vagy részben ismeretlen aspektusait tárják föl; mások mellett egy alakulat lőszerellátásának folyamatát, vagy a harctéri kommunikáció tematikáját. További érdekes adalékokkal is szolgál a kötet, például a tábornok beosztott tisztjeként szolgáló Hautzinger (későbbi nevén Jány) Gusztáv első világháborús pályafutását érintően.

A térképekkel és releváns képekkel gazdagon illusztrált kötet a magyar katona első világháborúban nyújtott teljesítményének is méltó emléket állít. E tény miatt is minden hadtörténelem érdeklődő olvasó figyelmére igényt tarthat.

Ligeti Dávid

LIGETI DÁVID

ELŐRE, ARZ!

**A Monarchia Vezérkarának utolsó főnöke,
bárártur Arz von Straussenburg cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása**

(Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2019. 219 o. ISBN 978-973-26-1226-2)

A Nagy Háború centenáriuma alkalmából az elmúlt években egy kisebb könyvtárat megtöltő publikáció látott napvilágot hazai szerzők tollából. A korszak iránti nem szűnő érdeklődést mutatja, hogy a századik évforduló lezárulását követően is folyamatosan jelennek meg az első világháború kiemelkedő személyiségeinek életrajzait, pályáját a nagyközönséggel megismertetni kívánó kötetek.

Ligeti Dávid Arz Artur császári és királyi vezérezredesről 2019-ben Kolozsvárott kiadott könyve a Nagy Háború osztrák–magyar tábornokainak életét és katonatiszti pályafutását tárgyilagosan, részletesen és körültekintő alaposággal összefoglaló, az utóbbi két évtizedben magyar nyelven napvilágot látott lexikonok, életrajzi kötetek, feldolgozások sorába illeszkedik. A mű hiánypótló, hiszen korábban szinte kizárólag csak idegen nyelven (főként németül) megjelent művek szerzői foglalkoztak Arz tábornok életútjával.

A kötet bevezetőjében a szerző megindokolja, miért választotta Arz személyét a monográfiája témaként, továbbá leszögezi, hogy könyvének alapját a 2013-ban megvédett, azonos témájú doktori disszertációja képezi.

A kötet első nagy fejezetében Ligeti egy Arz tábornokra vonatkozó historiográfiai áttekintést ad, felidézve a német nyelven az utóbbi 80 évben róla megjelent kiadványokat, valamint röviden elemezve a tábornok által a két világháború közötti időszakban publikált két monográfiát és a világháború történetéről, csatáiról írt újságcikkeit. A könyv szerzője fontosnak érzi, hogy foglalkozzon Arz Artur vezérezredes névhasználatával (csak 1903-tól használta azt ebben a formában), valamint a magát alapvetően német identitásúnak valló tábornok nemzetiségi hovatartozásával. Utóbbi kérdéskörnek a Monarchia létezésének idején semmilyen jelentősége sem volt a hadseregen belül, viszont a birodalom utódállamokra történt szétesése után már nagy fontosságot tulajdonítottak neki. (Arz erdélyi születése miatt 1918 előtt magyar állampolgár volt, azután Románia állampolgára lett.) Ebben a fejezetben foglalkozik a mű írója Arz ifjúságával, családjával és származásával, katonai szolgálatának kezdetével a császári és királyi 23. tábori vadászzászlóaljnál. Kiderül, hogy csak 21 évesen, gimnáziumi és egy éves jogi tanulmányok, valamint az egyéves önkéntesség és a tartalékos tiszti vizsga, továbbá a hivatásos tiszti kiegészítő vizsga letétele után kezdte meg pályáját a haderőben. Arz tisztársaihoz és a későbbi első világháborús tábornoki kar tagjaihoz képest átlagosan két-három évvel később kezdte meg szolgálatát, azonban ez a tény tiszti karrierje során nem jelentett hátrányt. Ligeti tárgyalja a későbbi tábornoknak a Monarchia vezérkari szakképző intézményében, a bécsi császári és királyi Hadiiskolában 1885 és 1887 között végzett tanulmányait, majd összefoglalja a majdani vezérkari főnök katonai pályafutásának és szolgálati beosztásainak főbb állomásait az 1887 és 1914 közötti időszakban. A leírtakból megtudjuk, hogy Arz – tiszti pályafutását főbb pályatársaiéval összevetve – szokásos vezérkari tiszti pályát futott be 1914 előtt. Folyamatos vezérkari beosztásait egy-egy évig tartó csapatvezetési szolgálattal, minden év

őszén pedig a jól bevált sémák szerint végrehajtott, általában az uralkodó vagy a trónörökös részvétele mellett lezajlott, több hétig tartó császárgyakorlatokkal szakították meg.

A könyv második nagy témaegysége a Nagy Háború időszakát veszi górcső alá Arz tábornok pályafutásának szempontjából. A szerző előrebocsátja, hogy Arz számára (haszonlóan pályatársaihoz, akik csak a békebeli gyakorlatokon edződtek és hosszú évtizedeken át szolgáltak vezérkari vagy csapattiszti beosztásokban a Monarchia hadseregében) az első világhégés kitörése teremtett megfelelő alkalmat és lehetőséget katonai pályájának szédlítő felemelkedésére, kiteljesedésére, valamint pályája végén a Monarchia fegyveres ereje vezérkari főnöki beosztásának elnyerésére. A háború kirobbanása nélkül, békeidőben nem tudott volna néhány év alatt ilyen szép karriert befutni, s Arz valószínűleg hadtestparancsnokként, valamint gyalogsági tábornokként fejezte volna be nyugdíjazással végződő pályafutását.

A szerző jóvoltából megismerjük az 1914 augusztusában kitört Nagy Háború első hónapjaiban – a tulajdonképpeni mozgóháború időszakában – az orosz hadszíntéren a kassai VI. hadtest élére altábornagyként kinevezett Arz (békében csak gyalogsági tábornok állhatott volna egy hadtest élén) szerepét és tevékenységét a határcsatákban, majd a San és a Visztula menti harcokban. Ligeti kidomborítja a tábornoknak az oroszok ellen az 1914. decemberi limanowai csata során hadteste élén elért első jelentős hadvezéri sikereit, amelyekért 1917 augusztusában a Mária Terézia Katonai Rend parancsnoki keresztljével tüntették ki. A mű írója összefoglalja Arz tábornok harctéri és hadvezéri ténykedését a veszteségteljes kárpáti téli és a kárpáti húsvéti csata során, majd rátér mindazon harci sikereinek ismertetésére, amelyekkel tulajdonképpen megalapozta hírnevét az osztrák–magyar hadseregen belül. Mindenekelőtt seregteste élén oroszlánrészt vállalt az 1915. május 2-án bekövetkezett gorlicei áttörés során, majd a központi hatalmak azt követő tavaszi–nyári hadjárata folyamán elért sikersorozata fontosabb állomásait is megismerhetjük (például Breszt-Litovszk elfoglalása a német szövetségesekkel együtt 1915. augusztus 26-án, amelyért 1915. október végén megkapta az igen rangos porosz Pour le Mérite Rendet). Ligeti bemutatja Arz hadtestének az orosz front bukovinai szakaszán, 1915 őszétől 1916 nyaráig folytatott állásharcait, továbbá részletesen körüljárja az 1916. június 4-én megindult Bruszilov-offenzíva következtében a tábornok által elszenvedett első komolyabb kudarcot is, amit a közvélemény később elfeledett. A kötetből megtudjuk, hogy Arz tábornok neve az 1916. augusztus végi, Erdély elleni román támadás után (az osztrák–magyar 1. hadsereg frissen kinevezett parancsnokaként) szorosán összeforrott a tartomány és szülőföldje védelmével, valamint az 1916 őszétől 1917 elejéig ott folyó harcokkal, mivel sikeresen kötötte le a jelentős túlerőben lévő román és orosz erőket. Az auktor külön alfejezetben foglalkozik azzal, már a kortársakat is élénken foglalkoztató kérdéssel, hogy miért éppen Arz tábornok került számos rangidős generálist megelőzve, a háború első felében az osztrák–magyar haderőt Frigyes főherceg helyett irányító, nagy tekintélyű Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy utódeként a Monarchia összes fegyveres ereje vezérkari főnökének posztjára. Erre a dilemmára a szerzőtől kimerítő választ kapunk. Az okok közül a legdöntőbb, hogy IV. Károly még trónörökösként ismerte meg Arz tábornokot a román fronton, a kettejük között kialakult kollegiális és bizalmi viszony alapozta meg az új uralkodó döntését. Nagy súllyal esett továbbá a latba, hogy Arz szoros kapcsolatot ápolta a német szövetséggel, továbbá jó katonadiplomata, lojlális, apolitikus és kiváló szervező volt.

A mű írója elemzi Arz több mint másfél éven át tartó vezérkari főnöki működésének első hónapjait, külön kitér az olasz fronton 1917 májusában lezajlott 10. és az 1917 augusztusában–szeptemberében folyt 11. isonzói csatára, továbbá az orosz hadszíntéren 1917. június végén megindított Kerenszkij-offenzíva sikeres elhárítására, amelyek jelentős mértékben igénybe vették a Monarchia fegyveres erejét, rohamosan csökkenő anyagi és emberi erőforrásait. Külön alfejezetet szentel a szerző a központi hatalmak olasz hadszíntéren aratott legjelentősebb győzelmének, az 1917. október 24-én a német csapatokkal közösen végrehajtott caporettoi áttörésnek és a Piave folyóig történt előre törésnek, melyek megtervezésében és előkészítésében Arznak jelentős szerepe volt, továbbá vezérkari főnöki működésének is ez a hadművelet volt a legnagyobb fegyverténye. Ligeti kitér arra, hogy 1918 januárjában Arz ellenállást tanúsított az uralkodó környezetéből származó tervekkel szemben, melyek szerint a fontosabb miniszteri posztokat a birodalom osztrák felében megbízható tábornokok vették volna át, továbbá elutasította a császári és királyi hadsereg kettéválasztásának, vagyis az önálló magyar hadsereg létrehozásának tervét. Az auctor értékeli Arz és a hadsereg szerepét az orosz hadszíntéren a bolsevikokkal megkötött fegyverszünet és a breszt-litovszki béke után (például az Ukrajna megszállásában való részvétel jelentőségét). Megismerjük az úgynevezett Sixtus-affér (IV. Károly az antant irányában tett önálló és félresikerült béke-tapogatózása) kirobbanásának 1918. áprilisi fogadtatását Arz részéről, mely egyúttal arra is rávilágított, hogy az uralkodó csak a haderő operatív irányításában számított a tábornokra, politikai jellegű ügyekben viszont nem. A szerző kihangsúlyozza Arz szerepét és felelősségét a Monarchia hadserege által 1918 júniusában az olasz fronton indított utolsó nagy támadás, a piavei offenzíva megtervezésében, előkészítésében és az elszenvedett óriási veszteségek mértéke miatt abban, hogy a dunai birodalom tulajdonképpen elveszítette a támadókéességét a háború hátulévő részében. Ligeti véleménye szerint a piavei balsiker Arz (aki az események ránehezedő súlya alatt többször is felajánlotta lemondását, de azt az uralkodó nem fogadta el) és a hadsereg számára egyaránt a végső vereség nyitányát jelentette. Jelentőségéhez mérten foglalkozik a mű írója Arz vezérezredes tevékenységével és meghatározó szerepével az Osztrák–Magyar Monarchia végóráiban, példának okáért az olasz és a balkáni fronton 1918. október végén–november elején bekövetkezett katonai összeomlással, a már 1918. október elején összeállított osztrák–magyar fegyverszüneti bizottság tárgyalásaival, a padovai fegyverszünet aláírásának következményeivel történt szembesülésével.

A kötetből azt is megtudhatjuk, hogy a vezérezredes katonai pályafutásának csúcspontját 1918. november 3-án érte el, amikor az uralkodó az osztrák–magyar fegyveres erők főparancsnokává nevezte ki, de ő azt nem fogadta el, és a felajánlott beosztást azonnal átadta Kövess Hermann tábornagnak. Ugyanakkor megbízott főparancsnokként vitte a hivatali ügyeket Kövess november 11-én Bécsbe történt megérkezéséig.

A kötet utolsó fejezetében Ligeti összefoglalja Arz világháború utáni életének főbb állomásait. Kitér az 1918. december 1-jén bekövetkezett nyugdíjazása utáni létfenntartási problémáira a román állam által folyósított nyugdíjának megszüntetése következtében, majd az 1925-től Magyarországtól kapott kegydíjára, amely biztosította további megélhetését. A szerző összefoglalja Arz 1935. július 1-jén Budapesten bekövetkezett halálának és négy nappal későbbi budapesti temetésének körülményeit. Részletesen ismerteti a tábornok jelentős szellemi hagyatékát, nyomtatásban megjelent művei és visszaemlékezései alapján, majd Arz vezérezredes emberi jellemvonásainak összegzésére

vállalkozik, kiemelve többek között engedelmességét, lojalitását, szorgalmát, fejlett diplomáciai érzékét, bajtársiasságát és éles eszét. A témaegység végén Ligeti az életrajzból levonható következtetéseit summázza: aláhúzza, hogy több ponton is sikerült árnyalnia a korábban megjelent szakirodalomban, illetve a közvéleményben Arzról kialakult képet; rámutat a tábornok több személyiségbeli hibájára és tévedésére; hangsúlyozza, hogy Arz a Monarchia egyik legsikeresebb hadvezére volt az első világháború során, bár stratégiai képességei hivatali elődjével (Conrad) összevetve átlagosnak mondhatók, ezért nem tudott teljes mértékben megfelelni a vezérkari főnöki beosztásából adódó kihívásoknak; rámutat, hogy a vezéreztetés uralkodóhoz fűződő feltétlen hűsége nem minden esetben jelentette a IV. Károly politikájával való egyetértést, azonban ez nem jutott el soha a nyílt konfrontációig; véleménye szerint Arz végsőkéig hitt a katonai győzelemben és nem fogadta el a birodalom bukásának koncepcióját; a vezéreztetés legfőbb erényének azt tartja, hogy a háború utolsó másfél évében reorganizálta a Monarchia haderejét, amely szervezői munkája következtében alapjaiban újult meg 1914-es állapotához képest; végül kiemeli, hogy Arz tábornok vezérkari főnöki tevékenységének köszönhetően a Monarchia hadserege a háború végéig kitartott és még akkor is folytatta a küzdelmet, amikor a birodalom politikai értelemben már nem is létezett.

A kötet függelékében az annak megírásához felhasznált levéltári források és a tekintélyes mennyiségű szakirodalom felsorolását, továbbá az eligazodást segítő névmutatót találja az olvasó.

Végezetül engedtessek meg néhány észrevétel a recenzensnek, amelyek mellett nem mehet el szótlánul a kötet kapcsán. A könyv kiállításán és külső megjelenésén nagymértékben javított volna, ha annak borítójára egy Arz vezéreztetésről készült portré, esetleg az osztrák–magyar katonákat a fronton meglátogató vezérkari főnököket ábrázoló korabeli fénykép került volna, az első világháborús brit katonákat előre nyomulás közben mutató jelenlegi borítókép helyett. Úgy vélem sok olvasó egyetért azzal a megállapítással, hogy néhány, a vezéreztetés életpályájának állomásait felvillantó, öt különböző életkorokban és beosztásokban ábrázoló korabeli fénykép, illetve rajz, továbbá az első világháborús osztrák–magyar hadsereg hadműveleteit az orosz, a román valamint az olasz hadszíntéren bemutató vázlat és korabeli térkép mellékletként történő beillesztése mindenképpen jól illusztrálhatta és segíthette volna Arz pályafutásának és tevékenységének jobb megértését. A kötet főhősével történő vizuális találkozás a tábornok kitűnően összefoglalt emberi és jellembeli tulajdonságainak bemutatását is árnyalhatta volna. A könyvben előforduló számos, a mai és a történelmi Magyarország határain túli településnév közötti eligazodást segíthette volna a hiányzó földrajzi névmutató. Arz nemzetközi összehasonlításban is meghatározó személyiségére tekintettel hiányolom, hogy a szerző nem egészítette ki a kötetet egy-egy rövid, német és angol nyelvű tartalmi összefoglalóval.

Az Arz Artur vezéreztetés katonatiszti és életpályáját jól összefoglaló, személyiségét, emberi jellemvonásait kitűnően bemutató kötet méltán tarthat számot a Nagy Háború történetével, a világháborús meghatározó személyiségeivel foglalkozó szaktörténészek, továbbá a korszak iránt érdeklődő széles hazai, valamint határon túli magyar olvasóközönség érdeklődésére és figyelmére.

Balla Tibor

GERMUSKA PÁL – HORVÁTH MIKLÓS

A MAGYAR HONVÉDELMI IGAZGATÁS TÖRTÉNETE 1945–1990*(Elektronikus könyv, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020. 501 o. ISBN 978-963-631-282-4)*

Rendhagyó módon, elektronikus formában látott napvilágot az 1945 utáni korszakkal foglalkozó magyar hadtörténetírás egyik új eredménye, a II. világháború és a rendszer-változás közötti időszak katonai igazgatásának történetét bemutató monográfia. A munka egyben forráskiadvány is, hiszen *Dokumentummellékletében* közzé teszi a témával kapcsolatos legfontosabb válogatott iratokat. A kötet megszületése szorosan kapcsolódik a Hadtörténeti Intézet és Múzeum keretén belül a 2017–2018. évben működő kutatócsoport munkájához, amely a Nemzeti Közszolgálati Egyetem által támogatott, *A magyar hadügyi szervezet története és adattára az állandó hadsereg korában 1688–1990* című kutatási projekt megvalósításán dolgozott. A program vezetője Hermann Róbert, az intézmény parancsnokának tudományos helyettese volt. A kutatómunka eredményeként már eddig is több tanulmány látott napvilágot, várható egy tanulmánykötet megjelenése is, és az 1945 utáni korszak vonatkozásában több elkészült adatbázis tanulmányozható az intézmény, ezen belül a Hadtörténelmi Levéltár honlapján.

Germuska Pál és Horváth Miklós e projekt keretében a honvédelmi igazgatás 1945 és 1990 közötti történetének feldolgozását tűzte ki célul. Munkájuk eredményeként kötetük elektronikus formában történő megjelentetését a Magyar Nemzeti Levéltár vállalta magára. Természetesen hangsúlyozni kell a kiadás módjának rendkívüli újszerűségét. Bár az open acces hozzáférési mód ma már egyre inkább teret hódít, a történettudomány berkein belül azonban még nem túl gyakori az új művek azonnali elektronikus közzététele. Ebben Magyarországon talán az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézete jár az élen. A hagyományos könyvformátummal szemben persze egy kicsit nehezebb a tartalomjegyzék, a forráshivatkozások, vagy a rövidítésjegyzék olvasás közbeni használata, de az állandó online hozzáférés, vagy a kötet pdf-formátumban történő letöltési lehetősége bőven kárpótol mindezért.

A mintegy 500 oldalas munka két fő részből áll. Az első 230 oldal a téma monografikus feldolgozása négy fejezetben, a további 270 oldalon pedig egy 54 dokumentumból álló forrásválogatás található. A szerzők közötti munkamegosztás szerint két-két fejezetet írt mindkét történész, a forráskiadás pedig közös munkájuk. A kötet alkotóit a *Hadtörténelmi Közlemények* olvasóinak nem kell bemutatnunk. Mindketten több évtizede jeles kutatói az 1945 utáni politika- és hadtörténetnek. Munkájuk ugyan nem áll előzmények nélkül, de a magyar katonai igazgatás 1945 és 1990 közötti történetének tudományos módszertanon és széles forrásbázison alapuló, teljességre törekvő feldolgozására elsőként vállalkoztak.

A kötethez Földesi Ferenc nyugállományú ezredes írt ajánlást, aki korábban maga is a téma egy aspektusát, a magyar területi katonai igazgatási rendszer XX. századi történetét dolgozta fel 2004-ben megvédett doktori (PhD) értekezésében. Földesi írásában felhívja a figyelmet a téma speciális tulajdonságára: bár a honvédelmi igazgatás a közigazgatás része, mégsem látványos formában jelenik meg az állam polgárai előtt. A kifejezetten honvédelmi igazgatási célra létrehozott szervek száma csekély, de a honvédelmi igazgatás speciális feladatainak végrehajtásával szinte minden államigazgatási szerv foglalko-

zik valamilyen mértékben. Ebből következik a témára vonatkozó iratanyag összegyűjtésének nehézsége, a kutatómunka igen szerteágazó volta. Hiszen a források igen széles forrásbázison találhatóak, ezek áttekintése, rendszerezése, elkerülhetetlen. Nem véletlen, hogy e munka két tapasztalt kutató tevékenysége nyomán született meg. A honvédelmi igazgatás történetének, feladatrendszerének alapos bemutatásához kellett a korszak kutatásában már felhalmozott tapasztalat és gyakorlati ismeret is.

A kötet *Bevezetésében* a szerzők hangsúlyozzák, hogy a közigazgatás és a honvédség szoros együttműködésben tevékenykedik az országmozgósítás céljával, hiszen az állam szerveinek, gazdaságának és társadalmának egy majdan megvívandó háborúra történő felkészítése a polgári közigazgatás és a honvédelmi igazgatás közös feladata. A II. világháború utáni néhány esztendő még a „demokratikus” haderő megszervezésével telt, majd 1949-től kezdődően az országmozgósítás feladata került előtérbe. Az egypárti diktatúra kiépülése után – szovjet elvárásoknak megfelelően – a háborús készülődés, a haderő és a gazdaság mozgósítását célzó felkészülés vált a legfontosabbá, az állami életben és a közigazgatás területén egyaránt. Néhány év alatt „hatalmas létszámú, különálló apparátusok épültek ki a mozgósítás és a légtalalom előkészítésére, valamint az ipar haditermelésre való átállításának kidolgozására.” (15. o.) A két világrendszer összecsapásaként vizionált majdani világháború megnyerésére a korabeli elképzelések szerint csak akkor mutatkozott esély, ha a „szocialista világrend” túlerőben lévő hadsereggel és a népgazdaság teljes militarizálásával készül fel. „A totális mozgósítás elképzelése, a majdani háborús gazdasági tevékenységeknek a legkisebb üzemig és a községi tanácsokig való megtervezése az 1950-es évek közepére kudarcot vallott – azt fokozatosan felváltotta egy realisabb megközelítés, amely a közigazgatás és a gazdaság kulcságazatait igyekezett megfelelő felkészülési tervekkel ellátni.” (16. o.)

Az atomfegyverek tömeges megjelenése alapjaiban változtatta meg az elkövetkezendő háború lefolyásáról alkotott elképzeléseket. Az 1960-as években bekövetkező doktrinális változások így más jellegű felkészülést követeltek meg az egyes katonai szövetségektől, országoktól. Mivel a háború kezdetétől számítani lehetett az ellenség atomfegyverekkel végrehajtott, nagyarányú, a hátszár ellen irányuló rakétacsapásaira, a várható nagymértékű gazdasági veszteségek miatt a mozgósítási felkészülés is átalakult. Jelentős hangsúly helyeződött az azonnal felhasználható tartalékok felhalmozására, melyek már a háború kezdeti időszakában rendelkezésre állnának.

A fentiek alapján a szerzők kötetükben három nagyobb témakört járnak körül. Vizsgálják a honvédelmi igazgatás legfelsőbb szintjét, azaz ki vagy milyen testület hozta (hozta volna) a védelempolitika legfontosabb döntéseit az adott korszakban, béke idején, illetve a háborús jogrend bevezetése esetén. Másodszor kitérnek a fegyveres erők mozgósításához, a gazdaság háborús működéséhez szükséges munkaerő meghagyásához, a légtalomhoz, majd a polgári védelemhez kapcsolódó igazgatási feladatokra. Harmadszor bemutatják a gazdaság háborús felkészítésére vonatkozó, az ipar, a közlekedés és hírközlés háborús körülmények közötti fenntartásával kapcsolatos szabályozásokat.

A téma részletes kifejtése Horváth Miklós: *Magyarország a szovjet érdekszférában* című fejezetével kezdődik. A szerző korábbi tanulmányaiiban, könyveiben már alaposan feldolgozta az 1945 és 1990 közötti korszak politika- és hadtörténetét, így e vázlatos összefoglalójában szilárd alapokra támaszkodhatott. A fejezetben kitér a hadsereg szovjetizálására és politikai ellenőrzésére, 1956 hadtörténeti vonatkozásaira, a pártirá-

nyitás későbbi évtizedeire, a szovjet csapatok magyarországi jelenlétére és kivonulására, a Varsói Szerződés felbomlásának magyar vonatkozásaira.

A második fejezet Germuska Pál tollából *A honvédelem legfelsőbb szintű állami irányításával* foglalkozik. A szerző, aki Nagy Tamással közösen még 2004-ben elsőként publikált tanulmányt az egykor szupertitkosan működő és a közvélemény előtt addig nem ismert Honvédelmi Tanács, illetve Honvédelmi Bizottság működéséről, több évtizedes kutatásai alapján részletes képet ad a honvédelmi igazgatást működtető legfelsőbb döntéshozó szervek fejlődéstörténetéről. A dolog érdekessége, hogy míg a háborús felkészülés, mozgósítás állami irányító szervezete az 1950-es évek elejére kialakult, az 1945 utáni korszak első honvédelmi törvénye csak 1960-ban született meg, és a legfelsőbb irányító szerv (Honvédelmi Bizottság) nevesítésére, honvédelmi törvénybe történő beemelésére is csak 1976-ban került sor. A honvédelmi igazgatás működését tehát addig csak alacsonyabb szintű (jog)szabályok, a Minisztertanács szűkebb kabinetjeinek határozatai, illetve az állampárt legfelsőbb testületeinek (Titkárság, Politikai Bizottság) döntései szabályozták.

A következő tanulmány *Fejezetek a katonai közigazgatás történetéből* címmel Horváth Miklós munkája. A szerző ismerteti a katonai igazgatás 1945 utáni kiépítésének folyamatát, majd a rövid időn belül bekövetkező változásokat. Részletesen leírja a katonai közigazgatás rendszerének 1950-es évekbeli átszervezését, a kiegészítő parancsnokságok létrehozását. Kitér a hátszágvédelem egységes rendszerének kiépítésére az 1970-es években, az ekkor létrehozott Hátszágvédelmi Parancsnokság és az újjászervezett hadkiegészítő és területvédelmi parancsnokságok feladatainak bemutatására. Szól a Belügyminisztérium és a Munkásőrség szerveinek a Honvédelmi Minisztérium alárendeltjeivel történő együttműködéséről a hátszágvédelem tekintetében. Az országmozgósítás részeként a hadsereg személyi és anyagi szükségleteinek biztosításáról is olvashatunk. Egy igen érdekes, de eddig kevésbé ismert témában, a polgári munkakörben meghagyás témakörében is eligazodhatunk. A továbbiakban pedig a légoltalom, majd polgári védelem szervezetének kiépítéséről, annak változásairól olvashatunk.

A negyedik fejezet az *Ország- és gazdaságmozgósítás* címet viseli. Germuska Pál – korábbi monográfiái (*Vörös arzenál. Budapest, 2010.*; *A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között. Budapest, 2014.*) tapasztalatai alapján – mutatja be azt a folyamatot, ahogy a II. világháború után a magyar gazdaság fokozatosan bekapcsolódott a KGST keretei közötti nemzetközi hadiipari együttműködésbe, és felkészült a várható háború gazdasági támogatására.

A tanulmányok után a felhasznált források és szakirodalom felsorolása, valamint a rövidítések jegyzéke következik. Ez utóbbi rendkívül fontos kiegészítő, hiszen a korszakban igen sok rövidítést alkalmaztak, melyek teljes körű ismerete az eltelt évtizedek miatt ma már nem várható el az átlagos olvasótól. A levéltári forráshivatkozásoknál sajnos csak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának iratai szerepelnek fondszámmal és pontos megnevezéssel. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum alárendeltségébe tartozó Hadtörténelmi Levéltár, valamint Központi Irattár iratanyaga fondszámok nélkül és csak általános megnevezéssel került feltüntetésre. Például a Magyar Néphadsereg iratain belül illett volna megnevezni, mely fondok iratait használták fel, annál is inkább mert a kötetben ezek részletesen is megtalálhatók. A Központi Irattár anyagainál nincs megnevezve a felhasznált iratok köre. A felhasznált irodalomból pedig éppen Germuska Pál: *Vörös*

arzenál című 2010-ben megjelent kötete maradt ki, pedig a főszövegben szintén történt rá hivatkozás.

A kötet *Dokumentummelléklete* igen alapos válogatást ad a téma legfontosabb iratanyagából. Az iratok 70%-a (38 darab) első közlés, mindössze 16 olyan volt, melyet már korábban közzétettek. A szerzők igyekeztek lefedni a teljes korszakot, és minden időszak és témakör tekintetében a legfontosabb dokumentumokat publikálni. A válogatás talán legnagyobb érdeme, hogy az érdeklődő egy helyen olvashatja az Üzemgazdasági Tanács, a Honvédelmi Tanács, a Honvédelmi Bizottság, majd a Minisztertanács Védelmi Irodája, illetve a háborús Honvédelmi Tanács felkutatott és immár közzétett ügyrendjeit.

A korábban már közölt iratoknál sajnos nem sikerült minden esetben a *Bevezetés*ben a szerzők által meghatározott helyen (a dokumentum végén) feltüntetni a korábbi megjelenés helyét. Így a Hadtörténelmi Levéltár két forráskiadványából (*A béketábor magyar hadserege*. Budapest, 2001.; *A dolgozó népet szolgálom!* Budapest, 2006.; melyeket Ehrenberger Róbert szerkesztett és látott el lábjegyzetekkel) átvett iratoknál nincs feltüntetve az irat végén a kiadvány, bár a lábjegyzetekből többnyire kiderül, hogy az irat, sőt a lábjegyzetek is abból származnak (1, 5., 15., 17., 20–21., 28–29., 34–35., 38. iratok).

Összességében elmondhatjuk, hogy a jól ismert szerzőpáros ezúttal is egy igen alapos munkát tett le a történettudomány képzeletbeli könyvespolcára, még ha virtuálisan is, és a recenzens olvasásra ajánlhatja e művet a téma iránt érdeklődőknek.

Solymosi József

TÓTH ORSOLYA

Plakátok az utcákon, 1918–1921

*Király,
elnök,
kormányzó*